

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Miloš G. Kovačević

LIČNA AUTONOMIJA I POLITIČKO
ODLUČIVANJE

doktorska disertacija

Beograd, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš G. Kovačević

PERSONAL AUTONOMY AND POLITICAL
DECISION-MAKING

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

Mentor: dr Ivan Mladenović, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

dr Ljiljana Radenović, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

dr Aleksandar Dobrijević, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

dr Bojan Blagojević, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Datum odbrane:

Naslov doktorske disertacije: Lična autonomija i političko odlučivanje

Sažetak: U istraživanju se kroz hijerarhijsku analizu lične autonomije i analizu teorija lične autonomije, koje su nastajale kao konstruktivna i kritička reakcija na nju, pristupa problemu nelegitimnih spoljašnjih uticaja i doprinosi uspostavljanju kriterijuma za demarkaciju između legitimnih i nelegitimnih spoljašnjih uticaja. Pored toga, ispituje se odnos lične autonomije i političkog legitimiteta u demokratskom kontekstu i definišu se preuslovi za političko odlučivanje autonomnih građana. Upotrebom metoda pojmovne analize, kritičko-evaluativnog metoda i metoda misaonog eksperimenta pokazuje se da lična autonomija ne može u potpunosti da zavisi od subjektivne procene delatnika. Kriterijum nezavisnosti treba da ima status društvene konvencije koja podrazumeva jednoobraznost u primeni na sve delatnike u relevantno sličnom položaju. Lična autonomija podrazumeva da je delatnik sposoban da se odupre eventualnim arbitrarnim uticajima drugih. U političkom kontekstu to znači da poštovanje lične autonomije svakog građanina zahteva participativnu deliberativnu demokratiju u kojoj će kvalitet argumenta biti jedini relevantan faktor u formiranju kolektivne odluke. Legitimitet političke odluke zasniva se na poštovanju lične autonomije, ne samo tokom demokratskog procesa, nego i perioda koji mu je prethodio. S obzirom da su građani izloženi arbitrarnoj upotrebi moći koja utiče na nepristrasnost njihovog rasuđivanja, participativnom deliberativnom demokratijom osetljivom na autonomiju treba da se uzmu u obzir deliberativna ograničenja kako bi se osigurao legitimitet političkog odlučivanja.

Ključne reči: lična autonomija, nezavisnost, autentičnost, sopstvo, manipulacija, adaptivne preferencije, deliberativna demokratija, participativna demokratija

Naučna oblast: Filozofija

Uža naučna oblast: Filozofija politike

Doctoral Dissertation Title: Personal Autonomy and Political Decision-Making

Abstract: The research approaches the problem of illegitimate external influences through the hierarchical analysis of personal autonomy and the analysis of theories of personal autonomy that arose as a constructive and critical reaction to it, which contributes to the establishment of criteria for demarcation between legitimate and illegitimate external influences. In addition, the relationship between personal autonomy and political legitimacy in a democratic context is examined, and the preconditions for political decision-making by autonomous citizens are defined. Using conceptual analysis, the critical-evaluative method, and thought experiments, it is shown that personal autonomy cannot completely depend on the subjective assessment of the agent. The criterion of independence ought to have the status of a social convention that implies uniformity in its application to all agents in a relatively similar position. Personal autonomy implies being able to resist the possible arbitrary influence of others. In the political context, this means that respecting the personal autonomy of each citizen requires a participatory deliberative democracy in which the quality of the argument will be the only relevant factor in the formation of a collective decision. The legitimacy of a political decision is based on respect for personal autonomy, not only during the democratic process but also in the period that preceded it. Given that citizens are exposed to the arbitrary use of power that affects the impartiality of their judgment, autonomy-sensitive participatory deliberative democracy should take into account deliberative constraints in order to ensure the legitimacy of political decision-making.

Key words: personal autonomy, independence, authenticity, self, manipulation, adaptive preferences, deliberative democracy, participative democracy

Scientific field: Philosophy

Scientific subfield: Political philosophy

Sadržaj

Uvod	1
2. Hijerarhijska analiza lične autonomije	6
<i>Uvod</i>	6
2.1. <i>Frankfurtova teorija slobode volje kao osnova lične autonomije</i>	6
2.2. <i>Dvorkinova teorija lične autonomije</i>	8
Zaključak.....	12
3. Rasprave o hijerarhijskoj analizi lične autonomije	14
<i>Uvod</i>	14
3.1. <i>Problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja: Mele</i>	15
3.2. <i>Dvosmerni proces identifikacije: Majers i Fridman</i>	19
4. Društvena analiza lične autonomije: Kristman i Ošana	29
<i>Uvod</i>	29
4.1. <i>Autentičnost u kontekstu nezamislivosti i neizbežnosti</i>	30
4.2. <i>Nezavisnost u društvenoj analizi lične autonomije</i>	35
4.3. <i>Problemi sa društvenom analizom lične autonomije</i>	39
Zaključak.....	44
5. Participacija, deliberacija i lična autonomija	46
<i>Uvod</i>	46
5.1. <i>Participativna demokratija</i>	46
5.2. <i>Ka participativnoj deliberativnoj demokratiji osetljivoj na autonomiju</i>	49
5.3. <i>Ljudska prava, demokratsko odlučivanje i lična autonomija</i>	51
Zaključak.....	53
6. Deliberativna demokratija kao garant lične autonomije	54
<i>Uvod</i>	54
6.1. <i>Adaptivne i akomodacione preferencije</i>	55
6.2. <i>Koenova teorija deliberativne demokratije</i>	57
6.3. <i>Idealna deliberativna procedura i problem nezavisnosti metapreferencija</i>	60
Zaključak.....	64
Zaključak	66
Literatura	70
Biografija autora	74

Uvod

Pojedinci shvataju svoje dobro na različite načine, i mnoge stvari mogu biti dobre za jednu osobu, ali da ne budu za drugu. Štaviše, nema nužde da se dođe do javno prihvaćenog suda o tome šta je dobro za određenog pojedinca (Džon Rols, *Teorija pravde*).

Problem autonomije zauzima važno mesto u moralnim, pravnim i političkim debatama vekovima unazad. Njime su se bavili filozofi, poput Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) i Imanuela Kanta (Immanuel Kant), neretko razmatrajući neki drugi pojam. Autonomija je centralni pojam deontološke teorije i gotovo nezaobilazan pojam u filozofiji morala. Međutim, unutar debate o autonomiji koja se razvila u proteklih nekoliko decenija, fokus *nije* na Kantovoj koncepciji moralne autonomije prema kojoj je delatnik autonoman ako je njegovo htenje u potpunosti oslobođeno ličnih interesa i pokrenuto samo poštovanjem prema moralnom zakonu, nego na drugačijem pogledu na autonomiju koji je branio Mil u eseju *O slobodi* (*On Liberty*). Milov cilj je bio da posebno ohrabri javnu toleranciju prema nepopularnim verovanjima, nekonvencionalnim životnim stilovima i uopšte izborima koji se ne povinuju normama većine. Dokle god nikome nije naneta šteta, društvo treba da toleriše delatnike koji prave takve izbore. Koncepcija lične autonomije koju ću razmatrati u ovom istraživanju, zasnovana je na milovskom shvatanju autonomije prema kojem je delatnik autonoman u onoj meri u kojoj se rukovodi sopstvenim preferencijama. Prema tome, dovoljno je da se delatnik sa svojim preferencijama identifikuje u uslovima nezavisnosti od drugih, da bi se smatrao autonomnim.

Kada je Mil, pišući o *individualnosti* i *slobodi*, legitimisao izbegavanje neke osobe kao postupanje koje ne narušava slobodu drugih, ali hvalisanje takvim izbegavanjem kritikovao kao postupanje kojim se neopravdano uplićemo u život te osobe, on je uspostavljao demarkaciju između uticaja koji ograničavaju i onih koji ne ograničavaju ličnu autonomiju delatnika (Mil 1998: 99). Kada je Kant, pišući o *prosvetljenosti*, napravio distinkciju između javne i privatne upotrebe uma i založio se za pravo vojnika da iskaže svoje neslaganje sa narednjima, ali ne tokom obavljanja službe, on je, takođe, kreirao distinkciju između situacija u kojima je naneta povreda ličnoj autonomiji pojedinca i onih u kojima je lična autonomija očuvana (Kant 1974: 44–45). Bilo da se pisalo o individualnosti, prosvetljenosti ili o slobodi, neretko se, zapravo, raspravljalo o ličnoj autonomiji. Možda se, upravo, zbog stopljenosti sa drugim pojmovima, preduslovima za ostvarenje lične autonomije nije pristupilo sistematski. Zahvaljujući Džerald Dvorkinu (Gerald Dworkin), rasprava o ličnoj autonomiji se više ne vodi pod plaštom nijednog drugog pojma. Milovska koncepcija lične autonomije, koju su Hari Frankfurt (Harry Frankfurt) i Dvorkin razvili, naziva se hijerarhijskom analizom lične autonomije zato što podrazumeva da je delatnik autonoman u pogledu želje za određenim stanjem stvari ukoliko ima želju da ima želju za određenim stanjem stvari. Ovaj uslov Dvorkin naziva uslovom autentičnosti i on je jedan od dva uslova koje delatnik treba da zadovolji da bi njegova želja bila autonoma (Dworkin 1976: 24). Drugi je uslov nezavisnosti od drugih. Prema Dvorkinu, da bi delatnik bio autonoman potrebno je da, takođe, bude nezavisan od određenih uticaja.

Prvi cilj istraživanja je da se kroz hijerarhijsku analizu lične autonomije i analizu teorija lične autonomije, koje su nastajale kao konstruktivna i kritička reakcija na nju, sistematično pristupi problemu nelegitimnih spoljašnjih uticaja i doprinese uspostavljanju kriterijuma za demarkaciju između legitimnih i nelegitimnih spoljašnjih uticaja. Drugi cilj istraživanja je da se ispita odnos lične autonomije i političkog legitimiteta u demokratskom kontekstu i da se doprinese definisanju preduslova za političko odlučivanje autonomnih građana.

Prva osnovna hipoteza istraživanja je da se problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja rešava bližim određenjem uslova nezavisnosti od drugih, dok je uloga uslova autentičnosti, u rešavanju ovog problema sekundarna. Druga osnovna hipoteza je da se na problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja ne može adekvatno odgovoriti na individualnom nivou, ali da je moguće ponuditi adekvatno

rešenje na kolektivnom nivou. Treća osnovna hipoteza je da deliberativna demokratija predstavlja najbolji do sada formulisani politički okvir za zaštitu i unapređenje lične autonomije građana, ali da i on zahteva reformulaciju kako bi obezbedio zaštitu i od najprefinjenijih oblika nelegitimnih spoljašnjih uticaja.

Istraživanje će se sastojati iz sedam delova – uvoda, pet poglavlja i zaključka. Drugo, treće i četvrto poglavlje odgovaraju na prvi cilj istraživanja i ispituju prvu osnovnu hipotezu. Peto i šesto poglavlje odgovaraju na drugi cilj istraživanja i propituju treću osnovnu hipotezu. Druga osnovna hipoteza se ispituje kroz čitavo istraživanje.

U narednom poglavlju razmatram hijerarhijsku analizu lične autonomije kroz Frankfurtovu analizu pojma ličnosti i slobode volje, kao i Dvorkinovu teoriju lične autonomije. Jedan od glavnih kvaliteta hijerarhijske analize lične autonomije i razlog zbog kojeg je uzimam kao polaznu tačku u svom istraživanju je taj što je proceduralnog tipa. To znači da je ovaj pristup u analizi lične autonomije vrednosno varijabilan zato što ne zahteva od osobe da ima određene vrednosti da bi se smatrala autonomnom. Vrednosna varijabilnost hijerarhijske analize lične autonomije čini je pogodnim sredstvom za odlučivanje u mnogim političkim raspravama u kojima jedna strana afirmiše slobodu izbora delatnika, dok druga dovodi u pitanje autentičnost njegovih želja ističući nelegitimne uticaje koje delatnik trpi ili je pretrpeo.

U trećem poglavlju razmatram prigovore kritičara hijerarhijske analize lične autonomije: Alfreda Melea (Alfred Mele), Marlin Fridman (Marilyn Friedman) i Dijane Tietjens Majers (Diana Tietjens Meyers).¹ Prikazujem Meleov pokušaj pravljenja distinkcije između legitimnih i nelegitimnih uticaja. Takođe, propitujem u kojoj meri je održiva ideja Fridman i Majers kojom se naglašava važnost promene želja drugog reda za ostvarivanje lične autonomije.

U četvrtom poglavlju razmatram društvenu analizu lične autonomije kroz teorije lične autonomije Džona Kristmana (John Christman) i Marine Ošane (Marina Oshana). Kristmanova analiza ističe značaj karaktera prošlosti delatnika, dok se Ošanina analiza fokusira na odnos koji delatnik ima sa drugima. Na kraju ovog poglavlja na osnovu prethodno razmotrenih teorija, formulišem eklektičku koncepciju lične autonomije za koju smatram da najbolje afirmiše autonomiju na individualnom planu.

U petom poglavlju analiziram uticaj participativne demokratije na ličnu autonomiju kroz radove K. B. Makpersona (C. B. Macpherson) i Kerol Pejtmn (Carole Pateman) ističući pozitivan uticaj na informisanost građana, ali i probleme koji proizilaze iz potencijalne tiranije većine. Takođe, razmatram vezu između participativne i deliberativne demokratije služeći se u najvećoj meri radovima Donatela Dela Porte (Donatella Della Porta) i Stefana Rumensa (Stefan Rummens). Poglavlje završavam nacrtom koncepcije participativne deliberativne demokratije osetljive na ličnu autonomiju.

U šestom poglavlju se bavim problemom adaptivnih i akomodacionih preferencija i to posebno u kontekstu deliberacije i političkog odlučivanja. Razmatram i kritikujem teoriju deliberativne demokratije Džoša Koena (Joshua Cohen) i iznosim predlog demokratske inovacije koji bi trebalo da dovede do veće autonomije pri donošenju kolektivnih odluka i doprinese političkom legitimitetu.

U istraživanju ću se koristiti metodom pojmovne analize, kritičko-evaluativnim metodom i metodom misaonog eksperimenta. Koristeći se metodom pojmovne analize, jasno ću ukazati na značenje pojmova koji se u istraživanju javljaju. Služiću se kritičko-evaluativnom metodom kako bih ukazao na uspešnost argumentacije nekih od najznačajnijih teoretičara lične autonomije i savremenih teorija demokratije. Misaonim eksperimentima ću se, uglavnom, koristiti pri razmatranju problema nelegitimnih spoljašnjih uticaja.

S obzirom da nepreciznost u izražavanju može voditi pojmovnoj zbrci, napraviću nekoliko terminoloških napomena. Višeznačnost upotrebe pojmova prepoznata je kao teret rasuđivanja, odnosno jednom od teškoća sa kojima se svaka osoba suočava prilikom donošenja sudova. Jedan od izvora razložnog neslaganja je to što pojmovi koji se koriste često nisu jednoznačni, a ponekad je

---

¹ Naučni radovi „Hijerarhijska analiza lične autonomije i problem manipulacije” objavljen u časopisu *Theoria* i „Feministička rekonceptualizacija lične autonomije” objavljen u časopisu *Genero* su uz manje izmene uglavnom uključeni u drugo i treće poglavlje disertacije (Kovačević 2017: 85–100, Kovačević 2018: 43–58).

teško utvrditi njihovo precizno značenje (Rols 1998a: 90–92). Ovo je jedan od retkih tereta rasuđivanja za koji mi se čini da, barem jednim delom, može da prevenira autor teksta ili preciznije rečeno autor argumenta kroz jasnu upotrebu pojmova. Objasniću upotrebu četiri termina koje ću često koristiti: „delatnika”, „želje”, „pogleda” i „nelegitimnog uticaja”, kako bih minimizovao mogućnost razložnog neslaganja.

Termin „želja” koristim kao sveobuhvatni termin za preferencije, brige, vrednosti, verovanja, nadanja, strahove, obaveze, ciljeve, privrženosti i ostale tzv. propozicione stavove zapostavljajući na taj način suptilne razlike među ovim terminima. Zapravo, željom smatram svaki stav koji neko može da zauzme u pogledu onoga što doživljava, odnosno stav koji može da utiče na nečije ponašanje (uključujući i razmišljanje), te, stoga, bude relevantan za njegovu autonomiju.

Što se tiče pojma „delatnik”, on „izvorno označava subjekat ili individuu koja deluje, nasuprot onoj koja trpi delanje” (Mladenović 2021: 11). Međutim, mislim da relacija pasivnost – aktivnost ne odražava najbolje suštinu ovog pojma. Moguće je da delatnik trpi radnju, a da je autorizuje ili da barem ima potencijal da je autorizuje. Na primer, ukoliko odem kod frizera i on me ošiša u skladu sa mojim željama delatnik sam, zapravo, ja, iako na bihevioralnom nivou imam pasivnu ulogu. Sa druge strane, moguće je aktivno delovati i pritom ne biti delatnik kao u slučaju životinje koja trči dvorištem ili mašine koja obavlja funkciju za koju je programirana. Pod delatnikom podrazumevam biće za koje lična autonomija uopšte može da predstavlja problem, odnosno kome u načelu može da se afirmiše ili podrije lična autonomija. Za pojam delatnika sam se opredelio zato što konkurentan pojam „akter” već implicira autonomiju, dok pojam delatnika, sa druge strane, karakteriše neodređenost u pogledu toga da li je njegova autonomija ostvarena ili ne (Mladenović 2021: 11–12). Međutim, kako je sam potencijal za autonomno delovanje u njemu sadržan, ovaj termin je pogodan za upotrebu tokom istraživanja. Termine, poput „pojedince”, „osobe” ili „građanina”, treba razumeti isključivo kao sinonime pojmu delatnik. Sa druge strane, termin „akter” upotrebljavam u šestom poglavlju kada govorim o mestima moći u jednom društvu i to specifičnog tipa moći koja se ogleda u mogućnosti oblikovanja i preoblikovanja naših preferencija. Prema tome, akteri su uglavnom određene institucije sa više ili manje koherentnim, implicitnim ili eksplicitnim pogledom o tome kako delatnici treba da vode svoje živote. Nije isključeno da i sam delatnik može biti akter u ovom smislu ukoliko, zaista, ima u određenom društvu relevantan uticaj na želje drugih delatnika, ali pretpostavljam da su takvi slučajevi dosta retki, kako zbog ograničenog trajanja ljudskog života, tako i zbog dometa koji pojedinac samostalno bez institucionalne podrške može da ostvari.

Termin „pogled” koji se javlja u šestom poglavlju, takođe može da bude zbunjujuć. Najbolje ga je razumeti kao alternativu ili opciju. Politički domen shvatam kao tržište ideja u kojima se različiti politički pogledi sukobljavaju (ili međusobno podržavaju). U nama poznatom kontekstu, političke poglede, uglavnom iznose političke partije ili pokreti. Prema tome, pogled pre svega treba razumeti kao formalan ili neformalan politički program nekog aktera, ali i kao teme i argumente oko kojih je akter centrirao svoju kampanju uoči kolektivnog odlučivanja, zato što kampanja i program ne moraju da budu u odnosu savršene saglasnosti.

Na kraju, pojam „nelegitimnog uticaja” ili „arbitrarnog uticaja” koji koristim kao njegov sinonim na ovom mestu treba razumeti kao onaj uticaj koji podriva ličnu autonomiju i to u specifičnom smislu tako što krši uslov nezavisnosti od drugih. Izuzev pojma „želje” koji detaljnije razmatram u narednom poglavlju, sve ostale pojmove koje sam ovde ukratko objasnio dalje ne tematizujem nego ih koristim kao alat za analizu drugih koncepata. Međutim, sa pojmom „nelegitimnog uticaja” je potpuno drugačije. Određenje nelegitimnih uticaja je moja kontinuirana preokupacija kroz naredna tri poglavlja, a u završnim poglavljima se bavim adekvatnim tumačenjem ovog tipa uticaja u kontekstu kolektivnog odlučivanja. Prema tome, u ovom trenutku, za potrebe uvoda ću pomalo uopšteno odrediti nelegitimnan uticaj kao svako postupanje ili propuštanje postupanja bilo kog aktera (države, poslodavca, porodice itd.) koje narušava proces identifikacije delatnika i navodi nas da ga zato ne priznamo kao valjanog.

Na ovom mestu bih čitaocima, takođe, skrenuo pažnju na to da distinkcija internalizam-eksternalizam kojom se koristim razmatrajući uslov nezavisnosti nema isto značenje u trećem i četvrtom poglavlju. U trećem poglavlju se koristim Meleovim određenjem ovih pojmova, dok u

četvrtom upotrebljavam stipulativnu definiciju koja je mnogo bliža distinkciji subjektivno-objektivno.

Obrazložiću i osnovne pretpostavke na kojima se zasniva istraživanje i koje neće biti dovođene u pitanje jer funkcionišu kao preduslovi da bi se teme koje me interesuju uopšte otvorile. Rasprava o zaštiti delatnika od raznovrsnih oblika nelegitimnih spoljašnjih uticaja pretpostavlja mogućnost postojanja lične autonomije. Oспорavanjem mogućnosti autonomne preferencije *pod bilo kakvim uslovima*, onemogućava raspravu o tome *koji uslovi* u društvu ličnu autonomiju afirmišu, a koji je ograničavaju. Zbog toga ću ovaj rad početi sa pretpostavkom da je, pod određenim uslovima, autonomna preferencija moguća. Pretpostavka mogućnosti postojanja lične autonomije nije jedina pretpostavka koju je potrebno napraviti pre nego što se započne rasprava o intervencijama koje ličnu autonomiju ograničavaju. Nije dovoljno pretpostaviti da je lična autonomija samo *moguća*, nego i da je *poželjna* (Dworkin 1976: 23; Frankfurt 1971: 17). Mada bi rasprava o uslovima za očuvanje lične autonomije bila moguća i da joj ljudi ne pridaju nikakav poseban značaj, opravdano bi se moglo postaviti pitanje svrsishodnosti istraživanja fenomena prema kome su ljudi do te mere indiferentni. Shodno tome, ovaj rad počinjem sa pretpostavkama o mogućnosti i poželjnosti lične autonomije koje ne smatram posebno spornim.

U nastavku ću bliže odrediti sam pojam lične autonomije tako što ću ukazati na razlike u odnosu na pojam koji mu je srodan i sa kojim se često meša - slobode postupanja. Za distinkciju između pojma lične autonomije i slobode postupanja relevantan je Frankfurtov rad, kao i rad Ričarda Arnesona (Richard Arneson) na ovom polju. Frankfurt pravi distinkciju između slobode postupanja i slobode volje (Frankfurt 1971: 14). Ova distinkcija nije samo važna zato što se njome razdvajaju neopravdano stopljeni pojmovi slobode i autonomije, nego i zato što se dovodi u pitanje pretpostavka da nema mesta za preispitivanje autentičnosti izbora delatnika onda kada su zadovoljeni uslovi za slobodu njegovog postupanja. Arneson odvaja pojam slobode postupanja (u smislu slobode delatnika da uradi ono što želi da uradi) i pojam autonomije u potpunosti (Arneson 1980: 475). Za razliku od ostalih autora za koje je sloboda postupanja nužan (ali ne i dovoljan) uslov za ličnu autonomiju, Arneson smatra da delatnik može da bude autonoman, ali da nema slobodu postupanja (Arneson 1980: 475). Frankfurtovo i Arnesonovo gledište po ovom pitanju deli i Kristman za kojeg je kompetentan delatnik (a kompetentnost je pored autentičnosti jedan od dva uslova koje je prema njemu potrebno ispuniti za ličnu autonomiju) onaj koji ima sposobnost da formira nameru da deluje, ali ne i da deluje uspešno, odnosno onako kako je planirao zbog raznih okolnosti koje mogu da mu se ispreče na tom putu. Ovakve okolnosti ograničavaju delatniku slobodu, ali ne i njegovu autonomiju (Christman 2009: 154–155).

Razlika između slobode i autonomije se može oslikati i kroz distinkciju između negativnog shvatanja slobode kao neuplitanja i republikanskog shvatanja slobode kao nedominacije koje je mnogo bliže pojmu lične autonomije. Jedan od problema sa negativnom slobodom je taj što ono što se doživljava kao uplitanje u velikoj meri zavisi od konteksta, odnosno od onoga za šta smatramo da nekome pripada ili na šta je neko ovlašćen (Richardson 2003: 30). Dakle, ne radi se o dihotomiji pasivnost - aktivnost, prema kojoj samo oni koji se uzdržavaju od delovanja zapravopoštuju našu slobodu. U suprotnom, nikada ne bismo mogli da govorimo o povredi u slučajevima propuštanja postupanja (Richardson 2003: 30). Negativna sloboda tako može da funkcionise samo u kontekstu kada je velika većina pređašnjih pitanja, u smislu naših obaveza prema drugima i obrnuto, već rešena (Richardson 2003: 31). Međutim, sam koncept negativne slobode ne možemo koristiti da bismo stvorili osnovu u odnosu na koju ćemo u narednom koraku moći da procenimo da li su neke granice među delatnicima prekoračene. Štaviše, ukoliko se osnovne institucije društva na nepravedan način urede, negativnom slobodom kao pukim alatom za održanje prvobitno ustanovljenih aranžmana samo se perpetuira inicijalna nepravda. Prema tome, da bi nam koncept negativne slobode bio od koristi on mora da se zasniva na implicitnim, a u određenim slučajevima i spornim pretpostavkama o tome gde počinju, a gde se zavšavaju legitimna uplitanja drugih u naš život. Pored pomenutog problema, Ričardson navodi i jednostranost koncepta negativne slobode koja proizilazi iz isključivog fokusa na sprečavanje državnog uplitanja, dok problematizacija

intervencija brojnih drugih aktera bivaju skrajnute iako mogu u velikoj meri da utiču na ljudske živote (Richardson 2003: 31, 35).

U odnosu na negativnu slobodu, pozitivna sloboda kao tip slobode koji u svoje središte stavlja vladanje sobom, u mnogo većoj meri korespondira sa konceptom lične autonomije ili, preciznije rečeno, sa uslovom autentičnosti. Verujem da uslov nezavisnosti od drugih može bolje da se razume kroz slobodu shvaćenu kao odsustvo dominacije, nego kroz negativnu slobodu. Dominacija se definiše kao arbitrarna upotreba moći (Richardson 2003: 33). Zbog toga govorimo o nelegitimnim uticajima, a ne o uticajima uopšte ili pukom uplitanju. Isto tako bismo bez greške mogli da govorimo o dominirajućim uticajima ili uticajima koji nas dovode u položaj dominiranog, odnosno onog koji je potčinjen tuđoj arbitrarnoj volji. Glavna distinkcija između slobode od uplitanja i slobode od dominacije je što u okviru prve, sam položaj osobe ako ga razumemo kao jedan skup mogućnosti koje su joj otvorene ili joj nisu otvorene pod određenim uslovima, nije od značaja sve dok osoba zaista i ne želi tu mogućnost. Tek kada delatnik poželi nešto, onda se pitamo u kojoj meri je slobodan da to i ostvari. Prema tome, bitno je samo da li je delatnik A slobodan od prepreke B da učini C, odnosno njegova sloboda je određena kako preprekama, tako i njegovim željama. Ukoliko A ne želi da učini C, za njega B nije prepreka, pa, samim tim, on nije sputan u tom pogledu. Sa slobodom od dominacije je drugačije zato što se B računa kao prepreka, čak i kada A ne želi C. Sama činjenica da bi A mogao da poželi C i da bi mu u tom slučaju B stajalo na putu ostvarenju te želje već nam govori o tome da A nije slobodan (pod pretpostavkom da je B arbitrarno postavljena prepreka). Mislim da upravo u ovom pomeranju ka potencijalnom i kontračinjeničnom leži vrednost koju republikansko shvatanje slobode ima za problem lične autonomije. Primeri u kojima već postoji sukob želje dva delatnika i u kome jedan uspe da nadvlada i podredi drugog svojoj volji nisu iz perspektive lične autonomije interesantni. Pravi problem predstavljaju slučajevi u kojima naizgled nemamo konflikt jer su želje delatnika komplementarne. Međutim, ono o čemu potencijalno svedočimo je dominacija dublja i snažnija od one iz prvog slučaja jer je tamo potčinjeni delatnik barem uspeo da formira sopstvenu želju. Problem lične autonomije se ne javlja kod delatnika koji se bune, protestuju i sukobljavaju sa drugima, pa čak ni kod onih koji bivaju pobeđeni, nego upravo kod delatnika koji su docilni, koji nemaju problem sa arbitrarnim autoritetima i koji su kroz splet nekakvih čudnovatih okolnosti formirali želje koje su uvek savršeno usaglašene sa željama onih koji se nalaze u poziciji moći u odnosu na njih. Namera mi je da pokažem da te naizgled neobične okolnosti uopšte nisu tako nedokučive i misteriozne. Republikansko shvatanje slobode je u tome od velike pomoći zato što nudi test kojim možemo da ustanovimo da li se radi o autonomnom ili neautonomnom delatniku. Potrebno je da postavimo pitanje šta bi bilo da delatnik u određenom položaju želi suprotno onome što trenutno želi. Da li bi bio sprečen da postupi u skladu sa svojom željom? Da li bi, ako bi u skladu sa njom postupio, pretrpeo neku vrstu odmazde? Ukoliko su odgovori na ova pitanja pozitivni, to nije automatski znak da delatnik nije autonoman zato što je moguće da postoje legitimni interesi drugih zbog kojih mora da bude sprečen da postupi u skladu sa takvom željom. Međutim, ako bi prepreke sa kojima bi se suočio bile manifestacija arbitrarne upotrebe moći, onda on jeste neautonoman čak iako nikada ne poželi da ostvari nešto što bi podrazumevalo da se sa tim preprekama i suoči.

2. Hijerarhijska analiza lične autonomije

Zar inače ne primećujemo često – rekoh ja – kako neko, kad ga njegove želje nagone da učini nešto nerazumno, samog sebe grdi i buni se protiv tog nasilnika u sebi (Platon, *Država*).

Uvod

Hijerarhijskom analizom lične autonomije, koja se razvila kroz teoriju o slobodi volje Harija Frankfurta i teoriju lične autonomije Džeralda Dvorkina, osoba se smatra autonomnom u pogledu želje X, ukoliko ima želju da ima želju X. Jedan od glavnih kvaliteta hijerarhijske analize lične autonomije je što se njome ne zahteva od osobe da ima određene vrednosti da bi se smatrala autonomnom. Uprkos ovom i drugim kvalitetima, hijerarhijska analiza lične autonomije se suočava sa brojnim problemima koji će biti sagledani u trećem i četvrtom poglavlju. U prvom delu poglavlja razmotriću Frankfurtovu teoriju slobode volje. Ova teorija je čisto strukturalna i aistorična zato što se njome ne uzima u obzir način sticanja želje drugog reda, odnosno želje da se želi ili ne želi X. To ostavlja mogućnost za uticaje na osobu koji bi podrili njenu autonomiju. Zbog toga ću u drugom delu poglavlja analizirati Dvorkinovu teoriju lične autonomije. Za razliku od Frankfurta, Dvorkin pokušava da izbegne problem manipulacije uvođenjem uslova proceduralne nezavisnosti kojim se osoba štiti od uticaja koji su paradigmatični primeri narušavanja autonomije. Kontrastirajući proceduralnu nezavisnost supstantivnoj nezavisnosti, prema kojoj se nezavisnost delatnika najbolje može očuvati kroz neposredno isključivanje određenih želja kao mogućih za autonomnog delatnika, razmotriću Dvorkinovu argumentaciju u prilog prve.

2.1. Frankfurtova teorija slobode volje kao osnova lične autonomije

Frankfurt počinje svoj članak „Sloboda volje i pojam ličnosti” (Freedom of the Will and the Concept of a Person) ukazujući na nezadovoljavajuća određenja ličnosti P. F. Strosona (P. F. Strawson) i A. Dž. Ejera (A. J. Ayer) (Frankfurt 1971: 5–6). Stroson i Ejer određuju ličnost kao tip entiteta koji karakterišu stanja svesti i telesne karakteristike (Strawson 1959: 101–102, Ayer 1963: 82). Frankfurt primećuje da se, ovim određenjem, životinje uključuju u ličnosti što je u neskladu sa svakodnevnom upotrebom ovog termina (Frankfurt 1971: 5). Sa druge strane, korišćenje pojma ličnosti kao pukog označitelja za pripadnika ljudske vrste, takođe, ne pogađa suštinu ovog pojma. Pojam ličnosti nije ekvivalentan pojmu čoveka zato što se pojmom čoveka označavaju sve ljudske karakteristike, a pojmom ličnosti se ukazuje na specifičan skup posebno važnih ljudskih karakteristika. Ukoliko bi se nekim slučajem pokazalo, da osim ljudi još neka vrsta ima ovaj skup karakteristika, ne bi se negiralo i da su pripadnici te vrste ličnosti (Frankfurt 1971: 6).

Postoje dva različita načina na koji iskaz „A želi X” može da se razume:

Izjava ovog tipa sama po sebi ne pokazuje relativnu snagu želje A za X. Ne čini jasnim da li je uopšte verovatno da želja igra odlučujuću ulogu u tome šta A čini ili pokušava da učini. Zato se može tačno reći da A želi X, iako je želja za X samo jedna od njegovih želja i kada je daleko od toga da je najvažnija među njima. Prema tome, može biti istina da A želi X, iako snažno preferira da učini nešto drugo. Takođe, može biti istina da želi da učini X uprkos činjenici da kada deluje nije uopšte želja za X ono što ga motiviše da čini ono što čini. Sa druge strane, neko ko tvrdi da A želi X možda želi da prenese da je ta želja ono što motiviše i pokreće A da čini ono što zapravo čini (...) (Frankfurt 1971: 8).

Na navedenom mestu Frankfurt prvo ukazuje na situacije u kojima želja delatnika ne uspeva da postane i njegova volja. Jedna situacija se ogleda u tome da mogu druge želje koje su sa njom u suprotnosti da je nadjačaju, a druga se odnosi na to da, iako A ispunjava X, on ne čini to zbog X nego zbog neke druge želje Y ili Z, tj. realizacija X je neka vrsta nusproizvoda motivacije Y ili Z. Frankfurtovo razumevanje pojma želje je ono prema kome je ona ujedno i volja delatnika, odnosno kada su navedene dve situacije isključene i X zaista motiviše A da je ostvari (Frankfurt 1971: 8).

Ipak, pojam volje ne treba mešati sa pojmom namere. Iako volja zaista pokreće na određeno postupanje, ona zbog konflikta sa jačom voljom može da bude sprečena da postane namera (Frankfurt 1971: 8). Kao što se da zaključiti, Frankfurt je podelu ovih entiteta uspostavio prema snazi, počev od najslabije želje prvog reda, koja neefektivno motiviše, preko volje, odnosno želje koja efektivno motiviše i pokreće na sopstveno ostvarenje, pa do najjače namere, koja predstavlja volju koja svojom snagom potiskuje konfliktne volje.

Primer koji Frankfurt konstruiše kako bi pokazao kada želja prvog reda nije volja je primer lekara koji se bavi terapijom bolesti zavisnosti (Frankfurt 1971: 9). Kako bi bolje razumeo zavisnost svojih pacijenata, on počinje da konzumira psihoaktivne supstance.² Ipak, za razliku od njegovih pacijenata, njegova motivacija nije formirana željom za neposrednim efektima na svest koje uzrokuju PAS. Njegova motivacija za konzumacijom PAS proizilazi iz želje da iskusi zavisnost, odnosno želje da se želi PAS. Iako lekar želi PAS, ta želja ne formira njegovu volju, nego želja za iskustvom zavisnosti (Frankfurt 1971: 9). Želja za PAS se realizovala, ali ne zato što ona efektivno motiviše lekara, nego zato što je *sticajem okolnosti* potrebna za realizaciju volje lekara za zavisnošću. Ukoliko bi lekar nekim postupkom uspeo da odvoji konzumaciju PAS od iskustva zavisnosti, on bi sproveo svoju volju za zavisnošću iako nema želju prvog reda za neposrednim efektima koje uzrokuju PAS na svest. Sa druge strane, nemoguće je da lekar ima volju za iskustvom zavisnosti, ali ne i želju za iskustvom zavisnosti, jer je volja upravo želja koja efektivno motiviše delatnika.

Prema Frankfurtu, razliku između ličnosti i drugih bića, pre svega, treba tražiti u strukturi njihove volje (Frankfurt 1971: 10). Pored *želja prvog reda* koja podrazumevaju želje da se nešto učini ili ne učini, ličnosti imaju mogućnost da reflektuju u svojim željama prvog reda, odnosno da imaju želje o samim željama. Ovakav tip meta želja Frankfurt naziva *željama drugog reda* (Frankfurt 1971: 11–12). Međutim, samo postojanje želje drugog reda nije dovoljno da bi neko bio ličnost. Razlog tome je što iskaz „A želi da želi X”, takođe, može da se shvati na dva načina analogna onima koji su već analizirani za želje prvog reda. Dakle, da bi neko bio ličnost on mora da ima *htenje drugog reda*, odnosno želju drugog reda koja efektivno motiviše delatnika da ima kongruentnu želju prvog reda. Upravo je prisustvo htenja drugog reda ono što razdvaja ličnosti od željnika (*wantons*) što je Frankfurtov tehnički termin za delatnike koji mogu ili ne moraju imati želju drugog reda, ali definitivno nemaju htenje drugog reda (Frankfurt 1971: 10–11). Prema Frankfurtovim rečima, željnika „(...) nije briga za njegovu volju”, pa ipak to ne znači da željnici „ne mogu da razmišljaju ili da raspravljaju o tome kako da učine ono što žele da učine. *Ono što razlikuje racionalnog željnika od drugih racionalnih delatnika je to što njega ne zanima sama poželjnost njegovih želja*” (Frankfurt 1971: 11) (Moj kurziv – M.K.).

Nepostojanje preferencije željnika ne treba interpretirati kao relaciju indiferencije (preferirati i jednu i drugu želju u jednakoj meri). Željnik ne može da bude neutralan u pogledu svojih želja zato što neutralnost pretpostavlja preferenciju za koju željnik uopšte nije sposoban (Frankfurt 1971: 13). Reći da je željnik neutralan u pogledu svojih želja jednako je besmisleno kao kada bismo rekli da je neko izgubio (ili pobedio) u borbi u kojoj nije ni učestvovao (Frankfurt 1971: 12–13).

Neke životinje i vrlo mala deca nemaju uopšte volju drugog reda i uvek se ponašaju željno (*wantonly*). Frankfurt, ipak, ističe da se i odrasli ljudi mogu, češće ili ređe, ponašati željno kada u pogledu određene želje nemaju volju drugog reda (Frankfurt 1971: 11). Mogućnost da se odrasli ljudi, koji su uglavnom ličnosti jer imaju sposobnost za volju drugog reda, ponašaju kao željnici pokazuje da je autonomija za Frankfurta nešto što se pripisuje *želji* delatnika, a ne samom *delatniku*.

---

² Dalje u tekstu skraćeno sa PAS.

Razliku između željnika i ličnosti Frankfurt ilustruje primerom dva zavisnika (Frankfurt 1971: 12). Jedan zavisnik je ličnost, a drugi željnik. Oba zavisnika mogu (ali i ne moraju) da imaju konflikt prvog reda. Konflikt prvog reda je sukob koji se javlja između dve želje prvog reda. U ovom slučaju to je sukob želje da se uzme i želje da se ne uzme PAS. Zavisnik - ličnost može da napravi izbor između ove dve želje. Zahvaljujući volji drugog reda, on jednu od ovih želja može da prepozna kao želju ka kojoj treba težiti i učiniti je svojom voljom. To, naravno, ne znači da će on nužno uspeti da ostavari svoju volju, ali sam čin odabira jedne od želja i zainteresovanost da se baš ta želja realizuje pokazuje da je on ličnost. Sa druge strane, zavisnik - željnik, usled nesposobnosti da napravi izbor među konfliktnim željama, biva stihijski efektivno motivisan željom koja je najsnažnija (Frankfurt 1971: 13).

Pored pojma ličnosti, još jedan ključan pojam koji Frankfurt proučava je pojam slobode volje (Frankfurt 1971: 14). Moglo bi se reći da je problem slobode volje samo druga prizma kroz koju se sagledava distinkcija između ličnosti i željnika. Tako Frankfurt ističe da „zato što osoba ima htenje drugog reda (...) za nju sloboda njene volje može da predstavlja problem” (Frankfurt 1971: 14). Dok je sloboda postupanja tip slobode koji je primenjiv i na željnike, sloboda volje je tip slobode koji je moguće primeniti isključivo na ličnosti. Ova dva tipa slobode, sloboda postupanja i sloboda volje, su za Frankfurta dva potpuno odvojena koncepta jer neko može biti slobodan da čini ono što želi iako nema slobodu volje (poput npr. životinje koja trči gde poželi), kao i da je nekome ograničena sloboda postupanja, ali mu je očuvana sloboda volje (Frankfurt 1971: 14).

Pretpostavimo da je nekome oduzeta sloboda postupanja, ali da on toga nije svestan. Iako više nije sposoban da radi ono što želi, njegova volja može ostati ista kao i ranije. Uprkos činjenici da nije sposoban da sprovede svoje želje u delo (...) on će i dalje formirati svoje želje (...) slobodno kao da mu sloboda postupanja nije ograničena (Frankfurt 1971: 15).

Iako je važno na konceptualnom nivou razdvojiti slobodu volje od slobode u postupanju i razumeti da je u principu moguće da delatnik bude slobodan u jednom, ali ne i u drugom smislu, u praksi se neslobodno postupanje vrlo često sreće zajedno sa smanjenom slobodom volje. Smatram da se ne radi o pukoj koincidenciji ili da je uzrok ove pojave egzogen interakciji između ova dva tipa slobode. Naime, izostanak slobode u postupanju neretko rezultira u svesnom ili nesvesnom smanjenju aspiracija u cilju ublažavanja frustracije koji bi delatnik iskusio ukoliko bi se njegove želje radikalno razlikovale od mogućnosti koje su mu dostupne za njihovo ostvarenje. Prema tome, u zavisnosti od toga u kojoj meri delatnik ima ispravnu sliku o stepenu svoje slobode postupanja, kao i o njegovoj toleranciji na frustraciju, zavisiće i koliko će ograničenja u slobodi postupanja povratno uticati i na njegovu slobodu volje. Zbog toga je Frankfurt i konstruisao primer u kom delatnik nema svest o tome da mu je sloboda postupanja oduzeta. S obzirom da njegova predstava mogućnosti koje su mu dostupne, iako pogrešna, kongruentna sa njegovim željama, njegova sloboda volje ostaje očuvana. Isto tako, može da se konstruiše primer u kom je delatnik svestan da mu je oduzeta sloboda postupanja, ali ima neograničeno visoku toleranciju na frustraciju, te da se dođe do istog zaključka. Međutim, stvarni ljudi na frustraciju odgovaraju promenom svojih želja i u mnogim kontekstima imaju ispravnu sliku o tome koje su im mogućnosti, zaista, otvorene. Prema tome, pitanje o okolnostima u kojima se delatnik nalazi ima svoje mesto u promišljanju lične autonomije. Svojom teorijom slobode volje Frankfurt je stvorio temelje hijerarhijske analize lične autonomije i uticao na Dvorkinovu teoriju koju razmatram u sledećem odeljku.

2.2. Dvorkinova teorija lične autonomije

Dvorkin počinje svoj članak „Autonomija i kontrola ponašanja” (Autonomy and Behavior Control) pitanjem o tome šta želimo da saznamo o raznoraznim intervencijama kojima se utiče na ponašanje delatnika kada smo zabrinuti za eventualnu povredu njegove lične autonomije (Dworkin

1976: 23). Ovo pitanje podrazumeva shvatanje šta lična autonomija jeste, te je tako, pre odgovora, potrebno dati određenje lične autonomije.

Pojam lične autonomije je blizak pojmovima vladavine zakona (*rule of law*) i nezavisnosti. Vladavina zakona može da se razume u političkom smislu, kao vladavina prava (pokoravanje građana državnim zakonima), ili u moralnom smislu, kao pokoravanje ljudske volje moralnom zakonu. Autonomija, bilo da je sagledavamo u političkom ili moralnom smislu, uključuje vladavinu zakona. Međutim, ona nije svodiva na nju jer je vladavina zakona moguća i bez pokoravanja osobe zakonu - zbog samog zakona (Dworkin 1976: 23–24). Na primer, vladavina prava se može ostvariti, i u velikoj meri se ostvaruje, kažnjavanjem građana koji krše zakone. Vladavina prava koja je realizovana, ne zato što građani prepoznaju određeni skup zakona kao dobar i poželjan, nego zato što se plaše kazne, ne predstavlja političku autonomiju. Politička autonomija podrazumeva intrinzičnu zainteresovanost građana da poštuju zakone zato što su ih sami doneli. Isto tako u moralnoj sferi, osoba koja je eksterno motivisana da poštuje moralni zakon, odnosno postupa *shodno* dužnosti, postupa prema moralnom kodeksu, ali nije i moralno autonomna. Moralno autonomna je samo osoba koja postupa *iz* dužnosti jer je njena volja pokrenuta poštovanjem prema moralnom zakonu.

Čak ni poštovanje zakona zbog samog zakona nedovoljno definiše pojam autonomije. Ne samo da se zakon može poštovati zbog raznovrsnih razloga, nego se do njih može doći na različite načine. Iako se neko pokorava zakonu zbog njega samog i dalje postoji mogućnost da je do tog uverenja došao na način koji ne odražava njegovu autonomiju. Dworkin kritikuje jedan pogled na autonomiju koji ću zvati autonomija kao samokreacija (Dworkin 1976: 24). Ovim stanovištem se traži da uzrok delatnikovog uverenja - da treba da poštuje zakon zbog njega samog - ne bude proizvod socijalizacije ili prirode. Da bi delatnik bio autonoman, njegova uverenja moraju da budu uzrokovana njegovim sopstvom koje nije „uprljano” ni prirodnim, ni društvenim uticajima.

Za Dworkina je ispitivanje načina na koji smo došli do svojih uverenja proglašan put da se otkrije koja od njih su autonomna (Dworkin 1976: 24). Sa njime se slaže i Džozel Fajnberg (Joel Feinberg) koji, razmatrajući vrline koje karakterišu autonomnu osobu, pravi distinkciju između ideje samodeterminacije i ideje samokreacije. Ideja samodeterminacije podrazumeva postepeno rekreiranje sopstva koje je u najranijem periodu života u potpunosti formirano spoljnim uticajima (Feinberg 1986: 33–35). Ova ideja je mnogo manje zahtevna od autonomije kao samokreacije. Ideja samokreacije čini autonomiju nemogućom jer su ljudi bića čiji je sopstvo produkt urođenih bioloških karakteristika i date sredine. Ljudi formiraju svoja uverenja i preferencije u velikoj meri pod uticajem roditelja, vršnjaka i kulture u kojoj žive. Samokreacija koja podrazumeva izolovano sopstvo koje nije formirano spoljnim uticajima i kao takvo *ex nihilo* formira naša uverenja nema smisla (Feinberg 1986: 35; Dworkin 1976: 24–25). Čak i kada bi postojalo sopstvo koje nije formirano društvenim uticajima, ono bi moralo da bude arbitrarno zato što ne bi moglo da se koristi deduktivnim i induktivnim rasuđivanjem, niti da formira sudove o verovatnoći. Bilo da se rasuđivanje uči ili da nam je urođeno, ideja samokreacije onemogućava delatniku da se koristi rasuđivanjem pri formiranju svojih uverenja jer bi tako dopustio da ona budu formirana kroz društveni ili prirodni uticaj.

Sa druge strane, ne treba zapasti u naturalizaciju društvene stvarnosti. Tradicionalne kritike koje se iz komunitarističkog, feminističkog i marksističkog ugla iznose protiv liberalizma u velikoj meri su primenjive i u raspravi o ličnoj autonomiji. Kritika se sastoji u tome da je delatnik uvek na neki način već „situiran” u društvu i kao takav njime određen i da njegovi izbori, koji se u okviru liberalne političke teorije nekritički tretiraju kao slobodni, zapravo samo odražavaju dominantne ideje u tom istorijskom trenutku. Problem sa ovom kritikom je u tome što često završava u drugom ekstremu, pa izgleda kao da se njome brani snažnija pozicija od toga da *pod nekim uslovima* delatnici gube ličnu autonomiju. Umesto toga, čini se da se njome osporava postojanje lične autonomije *u bilo kojim uslovima*. Međutim, sve dok razumemo ovu kritiku u prvom smislu verujem da ona može da predstavlja dobar korektiv eventualnom potcenjivanju problema socijalizacije, a samim tim i banalizacije pitanja lične autonomije.

Umesto da se autonomija traži u neuslovljenoj preferenciji delatnika ili da se uslovljenost preferencija prosto negira, Dvorkin predlaže da se ona traži u naknadnom prosuđivanju delatnikovih preferencija, čime god one bile uslovljene (Dworkin 1976: 24). Naknadno prosuđivanje naših preferencija bi trebalo da ima sličnu formu onoj koju je predložio Frankfurt razmatrajući pojam slobode volje. U svojoj knjizi *Teorija i praksa autonomije (The Theory and Practice of Autonomy)* Dvorkin, Frankfurtove rad na temu slobode volje, navodi kao jedan od razloga za razvoj svog interesa za temu lične autonomije (Dworkin 1988: x). Nema sumnje da je Frankfurtova teorija slobode volje imala veliki uticaj na Dvorkinovo određenje lične autonomije. Dvorkinov pojmovni aparat je jednostavniji zato što, za razliku od Frankfurta, ne govori o htenju prvog i drugog reda. Njegova teorija lične autonomije se zasniva samo na željama prvog i drugog reda. Međutim, Dvorkin ove termine ne koristi na isti način na koji ih koristi Frankfurt. Dok je za Frankfurta želja nešto što može da se razume kao da neefektivno motiviše, za Dvorkina ona efektivno motiviše delatnika, pa tako ovaj pojam preuzima funkciju Frankfurtovog pojma volje, dok funkcija Frankfurtovog pojma želje u prvom smislu ne preuzima nijedan drugi pojam i ona isčezava u Dvorkinovoju teoriji.

Za Dvorkina autonomija predstavlja spoj autentičnosti i nezavisnosti. Autonomna osoba je ona osoba koja *sama* radi *svoju* stvar (Dworkin 1976: 24). Ključni pojmovi su „sama” i „svoju”. Reč „sama” se odnosi na nezavisnost, a reč „svoju” na autentičnost. Identifikacija delatnika sa svojim željama prvog reda je garant autentičnosti. Delatnik, identifikujući se svojom željom na ovaj način, prepoznaje želju kao *svoju*, odnosno kao želju koja mu nije nametnuta, bez obzira da li ona predstavlja urođenu sklonost ili društveni konstrukt. To što je želja delatnika društveno konstruisana ne podrazumeva nužno da je ona iluzorna ili veštačka u smislu da nije stvarna i autentična. Želja prvog reda je autentična kada delatnik ima želju drugog reda koja odgovara želji prvog reda. Neću se više zadržavati na delu Dvorkinove teorije koja se odnosi na pojam autentičnosti zato što je ona gotovo istovetna Frankfurtovom razmatranju pojma slobode volje ukoliko se ostave po strani jezičke razlike. Obe su centrirane oko kongruentnosti nižeg sa višim delom sopstva i neophodnosti za promenom nižeg dela sopstva u skladu sa višim kada to nije slučaj. Sada prelazim na uslov nezavisnosti kojim je Dvorkin napravio izvestan odklon od čisto internalističkog pogleda na ličnu autonomiju koji je karakterističan za Frankfurta.

Autentičnost je nužan, ali ne i dovoljan uslov da bi se delatnik smatrao autonomnim. Pored autentičnosti želje, potrebno je da delatnik bude nezavisan od određenih uticaja. Vratimo se na Dvorkinovo određenje autonomije: autonomna osoba je ona koja *sama* radi *svoju* stvar. Neophodno je da se sam proces identifikacije sa željom drugog reda obavi u okolnostima koje nisu podrivajuće za sam taj proces, odnosno bez uplitanja drugih. Naravno, nezavisnost od drugih ne treba razumeti doslovno i poistovetiti je sa nezavisnošću od bilo kakvog uticaja zato što se tako, opet, upada u zamku već razmatranog samoporažavajućeg pogleda na autonomiju kao samokreacije. Kako ističe Aristotel, čovek koji je samodovoljan do te mere da ne mora da ulazi u interakcije sa drugim ljudima je ili bog ili životinja (Aristot. *Pol.* 1.1253a). Iako nije moguće delatnika izolovati od svih uticaja, ono što je moguće i na šta Dvorkin misli kada zahteva nezavisnost delatnika od drugih je da delatnik bude slobodan od određenog skupa uticaja. U prilog tome govori i to što Dvorkin smatra da je njegova teorija autonomije kompatibilna sa jakim metafizičkim determinizmom (Dworkin 1976: 25, Taylor 2008: 2).³ Čak iako ljudska bića nemaju slobodu volje u metafizičkom smislu, to ne znači da ne treba napraviti distinkcije između onih uticaja koji narušavaju ličnu autonomiju i onih koji su neutralni u odnosu na nju ili je čak razvijaju.⁴

Dvorkin pravi distinkciju između proceduralne nezavisnosti i supstantivne nezavisnosti delatnika od drugih (Dworkin 1976: 25). Za Dvorkina, proceduralno nezavisan je onaj delatnik na koga pri procesu identifikacije „drugi nisu uticali na odlučujući način i na takav način da nismo spremni da mislimo o njoj (identifikaciji – prim. M.K.) kao o njegovom izboru” (Dworkin 1976:

---

³ Frankfurt, takođe, smatra svoju teoriju slobode volje neutralnom u pogledu problema determinizma (Frankfurt 1971: 20).

⁴ Na ovom mestu se ogleda Milov uticaj na Dvorkina. Baš kao i Dvorkin, Mil u *O slobodi* razdvaja slobodu volje od društvene slobode, odnosno slobode koja se tiče ograničenja društvene vlasti nad pojedincem (Mil 1998: 35).

25). Već se, na ovom mestu, nameće jedno pitanje u vezi sa određenjem proceduralne nezavisnosti. Ko je taj koji vrši procenu ovih uticaja, odnosno čija spremnost ili nespremnost da misli o određenom izboru kao autentičnom izboru se uzima u obzir? Da li je to mišljenje samog delatnika ili mišljenje ljudi iz njegovog okruženja ili mišljenje filozofa koji pišu na temu lične autonomije? Mišljenja ljudi o okolnostima koje nekoga oslobađaju od odgovornosti za određenu odluku variraju. One zavise od toga ko je delatnik čija se autentičnost procenjuje i da li se odluka koju je doneo procenjuje kao dobra ili loša. Tako je na primer poznata tendencija ljudi da uspehe pripisuju sebi, a neuspehe lošim okolnostima u kojima su se našli (Jones i Harris 1967: 1–24). Drugim rečima, iz perspektive prvog lica uspehe uglavnom *postizem*, a neuspesi mi se *događaju*. Međutim, kada se radi o proceni uspeha, odnosno neuspeha drugih tendencija je obrnuta – oni su uglavnom *krivi* za svoje neuspehe, a uspesi im se *događaju*. To znači da nezavisnost sebe i drugih merimo po različitim aršinima, kao i da se na različiti način prema njoj odnosimo u zavisnosti od procene ishoda određene odluke. Problem se dodatno usložnjava kada uzmemo u obzir da određeni broj ljudi ima takozvani sindrom uljeza (*imposter syndrome*) koji ih onemogućava da svoja postignuća pripišu sebi (Clance i Imes 1978: 241–247). Ove i druge slične distorzije u ljudskom rezonovanju nam sugerišu oprez pri uzimanju sklonosti ljudi da tumače određeni uticaj kao odlučujući u genezi želje kao adekvatan kriterijum za procenu nezavisnosti nekog delatnika. Međutim, čak iako ovakve nedoslednosti ostavimo po strani, intuicije ljudi po pitanju nezavisnosti se radikalno razlikuju, izuzev u ekstremnim slučajevima. Niko neće ozbiljno uzeti identifikaciju osobe sa željom da svoj novčanik da pljačkašu koji joj drži pištolj na slepočnici. Takođe, teško je osporiti da promena u odnosu delatnika prema želji do koje je došlo zbog dobre argumentacije njegovog sagovornika podriva njegovu autonomiju. Međutim, između ove dve ideal - tipske situacije potpune nezavisnosti i njenog potpunog izostanka ima pregršt drugih okolnosti u kojima se mišljenja ljudi razmimoilaze. Čak i onda kada se dosledno drže jednog kriterijuma i za procenu sopstvene i za procenu tuđe nezavisnosti, bilo da je identifikacija rezultirala dobrim ili lošim ishodom, teško da se može očekivati saglasnost po pitanju brojnih uticaja. Na primer, kakav je status ekonomskog pritiska? Kakav emotivnih ucena? Da li su i ovo nasrtaji na našu ličnu autonomiju ili okolnosti na koje prosto treba da se naviknemo? Ukoliko prepustimo svakoj osobi ponaosob da odgovori na ova pitanja plašim se da ćemo imati koncepcija proceduralne nezavisnosti koliko ima ljudi. Takva situacija možda i ne predstavlja veliki problem za privatnu sferu, ali s obzirom da se ovde bavim, pre svega, ličnom autonomijom u kontekstu političkog odlučivanja, neophodno je formulisati koncepciju proceduralne nezavisnosti koja pretenduje na univerzalnost. Prepoznajući da se radi o teškom, ali rešivom problemu, Dworkin piše da su u kontekstu lične autonomije „paradigmatični slučajevi uplitanja manipulacija i obmana, kao i da je analitički zadatak razdvojiti ove oblike uticaja na sudove višeg reda od onih (obrazovanje, zahtevi logičkog mišljenja, pružanje modela za ugledanje) koji ne negiraju proceduralnu nezavisnost” (Dworkin 1976: 26).

Takođe, važno je objasniti relaciju proceduralne nezavisnosti (kakav god skup uticaja u nju uključili) i supstantivne nezavisnosti. Proceduralna nezavisnost teorijski ostavlja mogućnost da delatnik ima *bilo kakve* želje drugog reda i da bude u odnosu na njih autonoman samo ukoliko nije bio izložen određenom skupu uticaja pri procesu identifikacije. Pretpostavka na kojoj se zasniva ideja o proceduralnoj nezavisnosti je da se kroz dobro definisan skup uticaja od kojih delatnik treba da bude zaštićen u praksi nikada neće dogoditi da se kod njega javi određena želja koja se kosi sa našim intuicijama o tome kakve želje bi autonomna osoba mogla da ima ili ukoliko se takva želja ipak javi kod delatnika, on onda *samo izgleda* kao da nije autonoman, ali zapravo jeste. Primeri takvih želja su raznovrsni, od vojnih regruta ili monaha koji svojevolejno pristaju da bespogovorno slede naređenja svojih nadređenih, preko žena koje slobodno ulaze u patrijarhalne brakove, pa sve do najpoznatijeg slučaja dobrovoljnog ropstva. Dworkinov primer je „osoba koja želi da radi sve što mu njegova majka ili vlada kaže da uradi, i čini to na proceduralno nezavisan način” (Dworkin 1976: 25). Supstantivnom nezavisnošću bi se isključio ovakav tip želja i posledično osporila autonomiju delatnika koji se identifikuje se takvim željama. Međutim, delatnik može da bude posvećen nekim ciljevima ili privržen nekim vrednostima koji su u suprotnosti sa njegovom najvećom mogućom nezavisnošću: lojalan nekoj instituciji, osobi ili grupi osoba i na kraju krajeva,

samo da bude moralan. Sve su ovo primeri želja koje daju primat nekoj drugoj vrednosti u odnosu na ličnu autonomiju delatnika shvaćenu kao najveća moguća nezavisnost od drugih. Izgleda kao da je zahtev za supstantivnom nezavisnošću jedan oblik perfekcionizma koji za svoju krajnju vrednost uzima nezavisnost delatnika. Međutim, Dworkin opravdano postavlja pitanje šta ćemo sa životnim projektima koji uključuju obavezivanja bilo koje vrste (Dworkin 1976: 26). Da li je zaista opravdano da se preferencije osoba koje imaju životne projekte koje podrazumevaju lojalnost, privrženost i obavezivanje određuju kao neautonomne?

Dworkin naglavšava da nijedna plauzibilna teorija lične autonomije ne bi trebalo da osporava autonomiju svima ili velikom broju ljudi (Dworkin 1988: 7–8). Ovaj uslov naziva uslovom *empirijske mogućnosti* i postavlja ga pre svega kao branu od autonomije kao samokreacije (Dworkin 1988: 7). Mislim da ovaj uslov ne mogu da zadovolje teorije lične autonomije koje uključuju zahtev za permanentnim egoizmom jer u tom slučaju većina ljudi koji su lojalni svojim prijateljima, ponekad se žrtvuju za svoju porodicu i imaju moralnu odgovornost prema drugima, ne bi bili autonomni.

Čak iako se zanemari uslov empirijske mogućnosti, nijedna plauzibilna teorija lične autonomije ne bi trebalo da onemogući ljudima da budu privrženi vrednostima koje su u suprotnošću sa najvećom mogućom nezavisnošću. Ovaj uslov Dworkin navodi u sklopu šireg *uslova vrednosti* lične autonomije koji sam pomenuo u uvodu ovog rada kada sam za svoju polaznu pretpostavku uzeo ne samo da je lična autonomija moguća, nego i da je poželjna (Dworkin 1988: 8). Dworkin o ovom delu uslova vrednosti kaže: „Kao dodatno ograničenje predlažem da teorija ne implicira logičku inkompatibilnost sa ostalim značajnim vrednostima, odnosno da autonomna osoba ne bude na konceptualnim osnovama onemogućena da manifestuje druge vrline ili se ponaša pravedno” (Dworkin 1988: 8). Ovaj uslov zapravo onemogućava da se lična autonomija svede na najveću moguću nezavisnost i da se od nje napravi neka vrsta perfekcionizma prema kome bi sve ostale vrednosti bile podređene nezavisnosti kao najvećem dobru. S obzirom da je upravo takva vrsta perfekcionizma ono što se određenim pogledima na supstantivnu nezavisnost traži, teorija lične autonomije koja bi uključila ovaj zahtev ne bi zadovoljila uslov epistemičke mogućnosti i uslov vrednosti i zato ne bi bila plauzibilna.

Zaključak

Frankfurtova analiza slobode volje pomaže nam u boljem razumevanju pojma ličnosti – specifičnog tipa delatnika za kojeg lična autonomija uopšte može da predstavlja problem. Podložnost ličnosti, kako ostvarenju, tako i potencijalnom podriivanju lične autonomije proizilazi iz dvopartitne strukture njihove volje. Preciznije rečeno, procena autonomije takvog delatnika je barem delom determinisana njegovim htenjem drugog reda.

Izdvojio bih dve karakteristike koje Frankfurtovu teoriju slobode volje čine privlačnim okvirom za promišljanje lične autonomije u političkom kontekstu, kao i njen glavni nedostatak. Prvo, dvopartitno hijerarhijski uređeno sopstvo u kome „viši” ili „razumski” deo upravlja „nižim” ili „požudnim”, ne samo da je u skladu sa načinom na koji ljudi u svakodnevnom životu razmišljaju kada se suoče sa pitanjem o tome šta zaista žele, nego ima i dugu filozofsku tradiciju o čemu svedoči citat sa početka poglavlja. U tom smislu, ovo je jedan od retkih primera u kojima je zdravorazumsko i filozofsko poimanje određenog problema usaglašeno. Drugo, postoji implicitni liberalizam u ovakvoj konceptualizaciji lične autonomije koji prevenira eventualne neopravdane paternalističke politike. Ukoliko autonomija delatnika pre svega zavisi od kongruentnosti njegovog htenja prvog i drugog reda, time se onemogućava uplitanje drugih u njegov život, izuzev kada bi i ono samo bilo autorizovano od samog delatnika. Pored toga, njena formalna priroda ne postavlja restrikcije u pogledu karaktera ili sadržaja želja, ostajući tako do kraja vrednosno varijabilna.

Kada se radi o manama Frankfurtove teorije, glavni problem je njen internalizam, odnosno neprepoznavanje spoljašnjih uslova koji mogu da naruše ličnu autonomiju delatnika, čak i onda kada je htenje drugog reda usaglašeno sa njegovim željama. Zbog toga je Frankfurtova teorija podložna prigovorima kojima se ističe uticaj ograničenja u slobodi postupanja delatnika na njegova

htenja drugog reda. Dvorkinov doprinos, takođe, nije teorijski zadovoljavajući zato što nije dovoljno da prihvatljiva analiza lične autonomije samo navede nekoliko intuitivnih primera uticaja koji ograničavaju ličnu autonomiju, nego je potrebno i da ponudi razlog zbog kojeg se takvi uticaji smatraju opasnim po ličnu autonomiju, odnosno da uspostavi nekakvu vrstu kriterijuma. Takav kriterijum bi nam omogućio da na osnovu njega procenimo granične slučajeve u pogledu kojih se intuicije ljudi razilaze. Zbog toga ću u naredna dva poglavlja kroz sistematičan pristup problemu manipulacije, opresivne socijalizacije, formiranja preferencija u okolnostima nepravde i drugim problemima u vezi sa uslovom nezavisnosti pokušati da doprinesem određenju kriterijuma na kome će nezavisnost od drugih biti utemeljena.

Iako postoje dobri *prima facie* razlozi da se okrene ispitivanju proceduralističkih rešenja problema nezavisnosti, to ne znači da je unutar proceduralističkog okvira zaista i moguće razviti dobar kriterijum za uspostavljanje distinkcije između uticaja koji pozitivno ili neutralno utiču na ličnu autonomiju delatnika i onih uticaja koji je narušavaju. Pored toga, kao što ćemo videti u četvrtom poglavlju, ne podrazumeva svaki supstantivni pogled na nezavisnost kršenje uslova epistemičke mogućnosti i uslova vrednosti. Ukoliko bi se takvim pogledom dopustilo delatniku da svoj život centrirao oko različitih vrednosti i prepoznali zahtevi koje proizilaze iz ranije preuzetih obaveza, ne bi bilo prepreka da ga prihvatimo ako njime može bolje da se odredi skup uticaja od kojih je potrebno zaštititi delatnika radi očuvanja njegove lične autonomije.

3. Rasprave o hijerarhijskoj analizi lične autonomije

Prema tome, jasno je da je za telo prirodno i korisno da se pokorava duši, a za osećajni deo našeg bića da se pokorava umu i onom delu našeg bića koji raspolaže razumom. Jednak ili obrnut odnos snaga između ovih elemenata štetan je za sve (Aristotel, *Politika*).

Uvod

U uobičajenim okolnostima, neuvažavanje (moralno neproblematičnih) preferencija delatnika predstavlja povredu njegove lične autonomije. Sa druge strane, uvažavanje eventualnih adaptivnih preferencija je kapitulacija pred nelegitimnim uticajima kojima su one proizvedene. Sa ovim problemom suočavamo se u interakciji sa svima, a posebno sa onima koji su dugo bili izloženi nelegitimnim uticajima - kada smo zainteresovani za očuvanje ili formiranje njihove lične autonomije. Kako je u uslovima, ponekad i višegeneracijske izloženosti nelegitimnim uticajima, moguće *autentično i nezavisno* želiti? Kako pouzdano možemo da znamo da kada želimo, zapravo ne žele drugi kroz nas? Kako pouzdano možemo da znamo, čak i onda kada nam ništa ne stoji na putu ostvarivanju naših želja, da zaista vladamo sobom, a da nismo, umesto toga, samo zapali u prefinjeniji i opasniji oblik tuđe vladavine? Nelegitimni uticaji, kao i bilo koji drugi uticaji, najčešće, nemaju moć da automatski promene želje delatnika. Kada je delatnik kratkotrajno izložen nelegitimnim uticajima, oni će verovatnije funkcionisati kao neželjeno ograničenje opcija u trenutku kada delatnik treba da napravi neki izbor, odnosno kao ograničenje njegove slobode postupanja, ali neće narušiti ličnu autonomiju delatnika. Međutim, ukoliko je delatnik dugotrajno izložen nelegitimnim uticajima, posebno u mladosti, oni mogu uticati na kapacitet delatnika da brine o onome o čemu je vredno brinuti i deformisati prirodu njegove brige za sebe. U ekstremnim slučajevima, delatnik može početi da vrednuje delatnike i uslove koji ga drže u podređenom položaju.⁵ Bez obzira da li može slobodno da postupa ili ne, ako delatnik internalizuje nelegitimne uticaje, on gubi ličnu autonomiju zato što želje, koje bi eventualno realizovao kroz slobodu postupanja, više nisu autentične. U ovom poglavlju pratim dve epizode u savremenoj raspravi o ličnoj autonomiji. Prvo ću se fokusirati na problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja, a zatim ću pokušati da objasnim kako je i zbog čega o ličnoj autonomiji prestalo da se misli kroz oštro podeljeno, statično, hijerarhizovano sopstvo i okrenulo se fleksibilnijem i dinamičnijem sopstvu.

U prvom delu poglavlja prikazaću pokušaj rešenja problema Alfreda Melea u vezi sa uspostavljanjem distinkcije između legitimnih i nelegitimnih uticaja. Mele je ponudio interesantnu dalju elaboraciju hijerarhijske analize lične autonomije kroz problematizaciju, kako uslova nezavisnosti, tako i uslova autentičnosti (Mele 1995: 145–176). Izložiću internalističku i eksternalističku interpretaciju uslova proceduralne nezavisnosti i analizirati koja obezbeđuje bolju zaštitu lične autonomije delatnika od manipulacije. Takođe, razmotriću Meleove argumente u prilog disjunktivnog čitanja uslova autentičnosti i pokušati da argumentujem, u prilog alternativnog konjuktivnog razumevanja ovog uslova, koji bi od delatnika podjednako zahtevao i identifikaciju sa željom prvog reda, kao i njenu promenu u skladu sa željom drugog reda.

Kao što pokazuje citat sa početka poglavlja, ideja da viši deo sopstva treba da vlada nad nižim ima dugu filozofsku tradiciju. Ipak, jednosmernost procesa identifikacije predmet je kritike Merlin Fridman i Dijane Titjens Majers. Njihove poglede na ličnu autonomiju objasniću u drugom delu ovog poglavlja kao alternativu tradicionaloj, hijerarhijskoj analizi lične autonomije. Kritika Fridman i Majers se temelji na osporavanju potrebe da delatnik ima fiksirane želje drugog reda da bi bio autonoman, a koja se zahteva hijerarhijskom analizom lične autonomije. Naprotiv, prema kritičarkama hijerarhijske analize lične autonomije, sposobnost promene želja drugog reda je od

---

⁵ Paradigmatičan primer delatnika koji vrednuje uslove i osobe koje ga drže u podređenom položaju je lik Stivena (Stephen), kućnog roba Kalvina Kendija (Calvin Candie) koji mu ostaje privržen do svoje smrti u istorijskom vesternu *Dangova osveta* (*Django Unchained*).

ključne važnosti za postizanje lične autonomije. Rešenje nije u potrazi za prvobitnim, davno zaboravljenim sopstvom, kojeg se niko ne seća i koje najverovatnije nikada nije ni postojalo. Prema ovom gledištu, moguće je stvoriti novo sopstvo otporno na nelegitimne uticaje, ali koje neće podrazumevati povratak romantizovanom sopstvu nekontaminiranom tuđim uticajima (Meyers 1989: 45, Friedman 1986: 19–35).

3.1. Problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja: Mele

Hijerarhijska analiza autonomija je podložna prigovorima koji se zasnivaju na mogućnostima manipulacije preferencijama delatnika. Problem manipulacije predstavlja problem da se obrazloži distinkcija između slučajeva u kojima kauzalna determinacija delatnikovih preferencija narušava ličnu autonomiju i onih slučajeva u kojima je kauzalna determinacija neutralna u pogledu lične autonomije delatnika. U svojoj knjizi *Autonomni delatnici: Od samokontrole do autonomije (Autonomous agents: From Self Control to Autonomy)*, Mele ilustruje ovaj problem misaonim eksperimentom o dve filozofkinje, En i Bet, koje imaju različite odnose prema karijeri (Mele 1995: 145). En je vrlo posvećena filozofiji, dok Bet insistira na životu koji predstavlja balans između bavljenja filozofijom i ostalih aktivnosti. Obe imaju želje drugog reda da baš tako žive svoje živote, ali dekan fakulteta želi da Bet bude više nalik En. Pošto su njegovi pokušaji da ubedi Bet da promeni način života završili bez uspeha, on angažuje grupu psihologa da usade Bet želju drugog reda koju ima En. Kako je, nakon intervencije, Bet neka vrsta psihološkog kлона En, a En je autonomna, trebalo bi da bude i Bet, bez obzira što su njene želje rezultat intervencije na koju nije pristala (Mele 1995: 145). Radi se o tome da Bet, nakon intervencije, isto kao i En, ima želje prvog reda koje su u skladu sa željom da bude posvećena samo filozofiji i ako bi njena identifikacija bila posmatrana van konteksta u kom je stekla želju drugog reda, zaključilo bi se da je Bet autonomna. Međutim, kada se uzme u obzir način na koji je Bet stekla svoju preferenciju, njena lična autonomija postaje upitna. Mele piše da je teško videti rezultate identifikacije kao autonomne „ako je perspektiva iz koje delatnik kritički reflektuje o svojim ‘preferencijama i željama prvog reda’ potčinjena vrednostima proizvedenim ispiranjem mozga, i to potčinjena na takav način da diktira rezultate kritičke refleksije” (Mele 1995: 148). Manipulacija rezultatima identifikacije pokazuje da poklapanje želja prvog reda sa željama drugog reda nije dovoljno za ličnu autonomiju, nego da je bitno i kako je delatnik stekao želje koje ima. Spoljašnji uticaji, koji su se dogodili u prošlosti, mogu uticati na naknadni proces identifikacije i tako narušiti autonomiju delatnika. Kako Mele primećuje „(...) autonomija je na neki način povezana sa (delatnikovom – prim.aut.) istorijom.” (Mele 1995: 146).

3.1.1. Dve interpretacije uslova nezavisnosti

Za razliku od Frankfurtove teorije slobode volje koja je potpuno aistorična i tako direktno podložna problemu manipulacije, unutar Dvorkinove teorije lične autonomije je delatnikova kauzalna istorija tematizovana kroz uslov proceduralne nezavisnosti od drugih. Proceduralna nezavisnost se može interpretirati na dva načina od kojih jedna interpretacija teoriju direktno izlaže problemu manipulacije. Takvom interpretacijom se proceduralna nezavisnost od drugih može razumeti kao zaštita delatnika *samo* od uticaja koji bi narušili njegove unutrašnje kapacitete za identifikaciju (Mele 1995: 148). Unutrašnji kapaciteti, koje je potrebno da delatnik ima kako bi bio autonoman, su sposobnost kritičke refleksije i sposobnost donošenja odluka. Mele unutrašnje kapacitete za ličnu autonomiju naziva i psihološkom ili internalističkom autonomijom (Mele 1995: 144, 146). Ukoliko delatnik ima kapacitete za autonomiju, internalističkim teorijama autonomije se ne zahteva da delatnikova kauzalna istorija bude određenog tipa. Frankfurtova teorija slobode volje je internalistička, kao i Dvorkinova teorija lične autonomije, ukoliko se uslov proceduralne nezavisnosti interpretira samo kao sloboda od uticaja koji narušavaju unutrašnje kapacitete za ličnu autonomiju. Međutim, uslov proceduralne nezavisnosti se može interpretirati i šire, ne samo kao sloboda od uticaja koje narušavaju sposobnost donošenja odluka i kritičke refleksije, nego i kao

sloboda od intervencija kojima se usađuju želje i vrednosti kojima će se delatnik pri identifikaciji rukovoditi. Kako je Mele pokazao misaonim eksperimentom o En i Bet, lična autonomija može da se naruši zamenom želje drugog reda, a da unutrašnji kapaciteti delatnika ostanu netaknuti. S obzirom da se internalističkim teorijama lične autonomije ne može napraviti razlika između autonomnih delatnika i žrtava manipulacije kojima nisu narušene sposobnosti za kritičku refleksiju i donošenje odluke, moramo se opredeliti za drugu, eksternalističku interpretaciju uslova proceduralne nezavisnosti od drugih.

Eksternalistička interpretacija proceduralne nezavisnosti otvara prostor da se napravi razlika između spoljašnjih uticaja koji narušavaju i koji su neutralni u pogledu lične autonomije. Ipak, kako primećuje Dworkin, ovu distinkciju je potrebno napraviti „na ne ad hoc način” (Dworkin 1988: 18). To znači da je potrebno ponuditi dobar razlog za isključivanje ili uključivanje nekog tipa uticaja uslovom proceduralne nezavisnosti.

Misaoni eksperiment sa En i Bet, u formi u kojoj je izložen, predstavlja primer uticaja koji je isključen proceduralnom nezavisnošću ako se ona interpretira eksternalistički. Razlog zbog kojeg je ova vrsta uticaja isključena *nije* taj što Bet ima želje drugog reda koje dominiraju perspektivom iz koje vrši racionalnu refleksiju. Takve želje ima i En, a ona je, po pretpostavci, autonomna. Razlog zbog kojeg je ova vrsta uticaja isključena je način na koji je Bet stekla svoje želje drugog reda. On se ogleda u zaobilaženju njenih unutrašnjih kapaciteta za ličnu autonomiju, ali i u tome što Bet nije pristala na intervenciju.

Mele smatra da uticaje koji zaobilaze sposobnost delatnika za kritičku refleksiju i donošenje odluke, ne treba isključiti proceduralnom nezavisnošću ako je delatnik pristao na intervenciju koja podrazumeva takve uticaje (Mele 1995: 149). Ovakvi uticaji, umesto da naruše, mogu da povećaju ličnu autonomiju delatnika. Kao primer, navodi osobu koja želi da ostavi pušenje, i osobu koja ima iracionalne strahove i odlučuje da se podvrgne hipnozi kako bi izmenila svoje *želje prvog reda* i tako povećala svoju ličnu autonomiju (Mele 1995: 149).

Naravno, dobrovoljni pristanak na promenu želje, tehnikama kojima se zaobilaze unutrašnji kapaciteti osobe za ličnu autonomiju, je moguć samo kada su u pitanju želje prvog reda. Delatnik ne može da želi da promeni želju drugog reda, pa bi tako bilo kakvo podvrgavanje intervenciji koja ima za cilj promenu želje drugog reda iz perspektive samog delatnika bilo suvišno. Osim ako ne uvedemo pojam želje trećeg reda, Bet ne može *da želi da želi da želi* da bude posvećena samo filozofiji. To ne znači da delatnici ne mogu da promene želje drugog reda, već samo da ne mogu da žele da promene želje drugog reda jer ne postoji vreme u kome bi delatnik tako nešto želeo. Delatnik u istom trenutku u kom zaželi da ima želju drugog reda Y, umesto želje drugog reda X, već ima Y i nema X koju, tobože, ne želi više da ima.

3.1.2. Dve interpretacije uslova autentičnosti

Iako dva odvojena uslova, uslov proceduralne nezavisnosti i uslov autentičnosti su povezani. Interpretacija uslova autentičnosti može imati posledice na određenje uslova proceduralne nezavisnosti i posledično na rešenje problema manipulacije. Uslovom autentičnosti se zahteva od osobe da:

- a) se identifikuje sa željom prvog reda,
- b) promeni želju prvog reda u skladu sa željom drugog reda.

Ovaj zahtev se može razumeti konjuktivno i disjunktivno. Konjuktivno čitanje ovog zahteva podrazumeva da delatnik ima (a) *i* (b) kako bi zadovoljio uslov autentičnosti. Disjunktivnim čitanjem bi se od delatnika zahtevalo da ima barem jednu od ove dve sposobnosti. Dakle, da bi zadovoljio uslov autentičnosti, prema disjunktivnom čitanju ovog uslova, delatnik treba da ima (a) *ili* (b). U prilog disjunktivnog čitanja uslova autentičnosti, Mele konstruiše dva primera, od kojih ću ovde izložiti samo jedan.

To je primer Kala, bivšeg pušača, koji ima želju drugog reda da ne puši, ali ponekad ima želju prvog reda da puši. Sa jedne strane, identifikacija sa ostalim željama i vrednostima ga onemogućava da se identifikuje sa željom da puši. Sa druge strane, on ne može (za određeno vreme) ili neće (smatra da nije vredno truda, novca itd.) da promeni povremenu želju za pušenjem, tako da bude u skladu sa njegovom željom drugog reda da ne puši. Stoga, Kal *odlučuje* da živi sa povremenom željom za pušenjem, iako se ne identifikuje sa njome. Kako Mele navodi, „čak iako same želje nisu manifestacija njegove autonomije, on je autonoman u pogledu toga što nastavlja da ih ima.” (Mele 1995: 152). Ovim primerom Mele želi da pokaže:

- 1) da delatnik može da bude autonoman, iako ne može (b) (Mele 1995: 166–167),
- 2) da En jeste, a Bet nije autonomna (nakon sprovedene intervencije) (Mele 1995: 155–156).

Osporiću da Meleov primer pokazuje (1) i (2). Takođe, pokazaću u kakvim okolnostima je (1) moguće.

Primer je tako konstruisan da Kal ima želju drugog reda da želi da ne želi da puši i želju prvog reda da ne puši koju povremeno zameni želja prvog reda da puši. Identifikacija predstavlja stanje sklada želja prvog i želja drugog reda. Prema tome, Kal zadovoljava uslov autentičnosti onda kada ima želju prvog reda da ne puši. Međutim, kada ima želju prvog reda da puši, identifikacija je onemogućena i tada Kal ne zadovoljava uslov autentičnosti. Uvođenjem Kalove odluke da živi sa povremenom željom za pušenjem, Mele smatra da je od ovog primera napravio primer autonomne osobe koja ne može (b). Ovu odluku možemo prevesti u želju drugog reda koja bi bila želja da se želi povremeno pušiti. Ovakva želja drugog reda je u skladu i sa željama prvog reda da se ne puši i sa povremenim željama prvog reda da se puši. Zapravo, kada bi jedna od ovih želja nedostajala, identifikacija bi bila onemogućena. Međutim, postavlja se pitanje šta je sa željom drugog reda da se uopšte ne želi pušiti, kojom je primer počeo? Koja od ove dve želje drugog reda je u hijerarhiji viša, odnosno koja je volja drugog reda? Volja drugog reda predstavlja želju da se ima volja (želja koja efektivno motiviše) prvog reda. S obzirom da Kal nije efektivno motivisan da u potpunosti prestane da ima želju za pušenjem, jasno je da je volja drugog reda želja da se želi povremeno pušiti. Pošto Kal ne može (b), Mele je promenio njegovu želju drugog reda tako da bude u skladu sa željama prvog reda i zadovoljio (a). Ipak, Dworkin se protivio promeni želja drugog reda da bi se postigao sklad sa željama prvog reda (Dworkin 1988: 16). Temeljna pretpostavka hijerarhijske analize je da lična autonomija proizilazi iz želja drugog reda. Zato (b) ne funkcioniše samo kao samostalni zahtev, nego i precizira (a). Precizira ga, sugerišući nam, da su želje prvog reda te koje treba da se menjaju da bi se postigla identifikacija, a želje drugog reda treba da ostanu fiksirane kako bi se održala osnovna ideja hijerarhijske analize autonomije.

Mišljenja sam da se ne može pokazati da je disjunktivno čitanje uslova autentičnosti moguće, ali je moguće pokazati (1). Razlog tome je, što nemogućnost da delatnik zadovolji uslov autentičnosti, a da nema sposobnost (a), proizilazi iz ograničenja koja ispostavlja hijerarhijska analiza lične autonomije, a ne iz slabosti Meleovog primera. Uslov autentičnosti ne može da se shvati disjunktivno zato što je (a) već sadržano u (b). Delatnik je autonoman onda kada su mu želje prvog i drugog reda u skladu, odnosno kada se identifikuje sa željama prvog reda. Promena želja prvog reda, onda kada nisu u skladu sa željama drugog reda, je samo objašnjenje načina na koji se prelazi iz stanja heteronomije u stanje autonomije. Delatnik ne može da promeni želje prvog reda tako da budu u skladu sa željama drugog reda, a da se ne identifikuje sa njima jer je stanje sklada želja prvog i drugog reda zapravo identifikacija.

Međutim, smatram da je moguće pokazati da (a) može da postoji bez (b) i da se delatnik koji ima samo (a) može smatrati autonomnim u određenim okolnostima. Okolnosti u kojima delatnik koji ima samo (a), ali ne i (b), treba da bude, da bi se smatrao autonomnim, su okolnosti u kojima delatnik, čak i da ima (b), ne bi imao priliku da je praktikuje. Zaista je zamisliv, mada krajnje nerealističan, scenario prema kojem su želje prvog reda delatnika koji nema (b) uvek usklađene sa željama drugog reda, pa nema ni potrebe za (b). Bilo bi neopravdano osporavati delatniku u takvim okolnostima ličnu autonomiju zato što nema sposobnost koju nikada ne bi upotrebio. Ipak, takav

delatnik je čista teorijska konstrukcija. Teško da se može pronaći stvarni delatnik koji *nikada* nije imao iskustvo neusklađenosti želja prvog i drugog reda.

Ovde bi se moglo prigovoriti da, iako takav delatnik ne postoji, mnogi ljudi imaju iskustvo potpune usklađenosti želja prvog i drugog reda tokom određenog vremenskog perioda. To je, naravno, tačno i nije sporno, ali to ne pokazuje da nam nije potrebno (b), nego samo da nam nije potrebno uvek. Ako se ima u vidu da je Dvorkinovo određenje lične autonomije *globalno*, tj. da se lična autonomija pripisuje delatniku, a ne njegovim preferencijama, i ako se uzme u obzir minimalna verovatnoća da delatnik tokom svog života neće imati potrebu za (b), potpuno je neopravdano svesti uslov autentičnosti samo na (a) (Dworkin 1981: 211).

S obzirom da su En i Bet (nakon intervencije) psihološki klonovi, odnosno imaju iste želje prvog i drugog reda i obe raspolažu kapacitetima za ličnu autonomiju, Mele postavlja pitanje kako možemo En da smatramo autonomnom, a Bet ne, ako znamo da Betini kapaciteti za ličnu autonomiju nisu oštećeni (Mele 1995: 155). Kako se može En smatrati autonomnom, a Bet ne, ako su i jedna i druga u istoj poziciji da promene želju drugog reda da budu posvećene filozofiji?

Mele smatra da, ako pokažemo da je praktično nemoguće (nemoguće prema nekom realističnom scenariju) da i En i Bet promene želje drugog reda, da će nam to omogućiti da napravimo opravdanu distinkciju između stanja u kome se nalaze En i Bet (Mele 1995: 155–156). Ako je moguće da i En i Bet imaju sposobnost (a), ali ne i (b) tokom određenog vremenskog perioda, možemo opravdano da smatramo En autonomnom zato što je sama odgovorna za gubljenje (b), ali ne i Bet zato što su za gubitak (b) u njenom slučaju odgovorni dekan i njegovi pomoćnici.

Čak i ako dozvolimo odstupanje od globalnog karaktera Dvorkinove teorije koje Meleovo rešenje problema podrazumeva i modifikujemo je tako da bude *lokalna*, tj. da se autonomija pripisuje želji delatnika, Meleovo rešenje je pogrešno jer je zasnovano na pojmovnoj zbrci. Izgleda da Mele meša deo uslova autentičnosti, kojim se traži sposobnost delatnika da promeni *želje prvog reda tako da budu u skladu sa željama drugog reda* (do sada označavanog sa (b)), sa zahtevom za sposobnost delatnika da promeni *želje drugog reda* (nadalje označavanog sa (c)) koji nije deo uslova autentičnosti. To, da li su En i Bet izgubile i kako (b), nema veze sa njihovom željom da budu posvećene filozofiji koja je želja drugog reda i koja može da se promeni samo sposobnošću (c), a koja se ne zahteva ni Dvorkinovom teorijom lične autonomije, ni Frankfurtovom teorijom slobode volje. Meleov pokušaj da svede uslov proceduralne nezavisnosti na (b) onda kada osoba nije sama sebe učinila nesposobnom za (b), uopšte ne daje odgovor na problem manipulacije koji se, pre svega, odnosi na usađivanje želje drugog reda nelegitimnim sredstvima. Umesto toga, Mele je uspostavio novu sposobnost (c) i sveo proceduralnu nezavisnost na (c) onda kada osoba nije sama sebe učinila nesposobnom za (c). Sposobnost za (c) bi, verovatno, zahtevala uvođenje pojma želja trećeg reda i otvorila problem beskonačnog regresa koji jeste jedan od problema hijerarhijske analize lične autonomije, ali ne i ovog rada. Nejasno je, zašto bismo proceduralnu nezavisnost sveli na sposobnost da se promeni želja drugog reda. Proceduralna nezavisnost se odnosi na zaštitu od pretežno spoljašnjih uticaja koji mogu omesti proces identifikacije na način koji ne smatramo legitimnim i, kao takva, nema mnogo veze sa (c).

3.1.3. Zaključak

Prateći Melea, izložio sam internalističku i eksternalističku interpretaciju uslova proceduralne nezavisnosti i opredelio se za eksternalističku zato što internalistički shvaćena proceduralna nezavisnost nije responzivna u slučajevima manipulacije nakon kojih sposobnosti osobe za donošenje odluka i kritičku refleksiju nisu oštećene. Između disjunktivnog i konjuktivnog čitanja uslova autentičnosti, opredelio sam se za konjuktivni i osporavao da Meleov primer o bivšem pušaču Kalu pokazuje da je moguće biti autonoman, a nemati sposobnost da se želje prvog reda usklade sa željama drugog reda, i posledično da je En autonomna, a Bet nije. Pokazao sam u kojim okolnostima bi disjunktivno čitanje uslova autentičnosti bilo opravdano i zaključio da su oni ili nerealistični ili da nisu u skladu sa Dvorkinovim globalnim određenjem lične autonomije. Na kraju sam predočio da se Meleov argument zasniva na mešanju sposobnosti da se promene želje prvog

reda sa sposobnošću da se promene želje drugog reda. Sposobnost da se promene želje drugog reda nije predviđena hijerarhijskom analizom lične autonomije, što nije, samo po sebi, problem. Međutim, zahtev za novom sposobnošću koju je potrebno da delatnici imaju da bi se smatrali autonomnim, treba da bude opravdan svojim doprinosom razrešenju problema manipulacije. Zahtev za sposobnošću promene želja drugog reda samo nepotrebno usložnjava pojmovni aparat i ne dotiče problem manipulacije jer je moguće zapitati se da li su i želje trećeg reda usađene delatniku nelegitimnim intervencijama.

3.2. Dvosmerni proces identifikacije: Majers i Fridman

U ovom delu poglavlja ću analizirati tripartitnu teoriju lične autonomije Majers i njeno razmatranje pojmova konvencionalnosti i samopoštovanja, kao alternativnu teoriju lične autonomije koja deli sa hijerarhijskom analizom lične autonomije njenu vrednosnu varijabilnost. U svojoj knjizi *Sopstvo, društvo i lični izbor (Self, Society and Personal Choice)*, Majers prepoznaje tri konstitutivna dela lične autonomije: *samootkriće, samodefiniciju i samousmerenje* (Meyers 1989: 20). Samootkriće je saznanje šta se, zaista, želi i ono odgovara Dvorkinovom procesu identifikacije sa željama prvog reda. Samousmerenje bismo ustaljenom terminologijom mogli da nazovemo slobodom postupanja. Najinteresantniji deo Majersine teorije autonomije i ono što njenu teoriju razlikuje u odnosu na hijerarhijsku analizu lične autonomije je otvaranje mogućnosti za samodefiniciju. Majers određuje samodefiniciju kao sposobnost da se „ustanove sopstveni standardi prema kojima će osoba modifikovati svoje osobine” i ističe da hijerarhijska analiza lične autonomije obuhvata samo dva dela autonomije - samootkriće i samousmerenja. (Meyers 1989: 20, 43). Time hijerarhijska analiza lične autonomije ne ostavlja prostor za samodefiniciju, ostajući tako nepotpuna i neadekvatna (Meyers 1989: 43). U prevodu na terminologiju želja prvog i drugog reda, Majers rekonceptualizuje autonomiju tako da, pored želja prvog reda, čini i želje drugog reda podložne promeni.

Ipak, Dvorkin se protivio promeni želja drugog reda. Temeljna pretpostavka hijerarhijske analize je da lična autonomija proističe iz želja drugog reda (Dworkin 1988: 16). Želje prvog reda su te koje treba da se menjaju da bi se postigla identifikacija, a želje drugog reda treba da ostanu fiksirane kako bi se održala ova pretpostavka. Uvodeći u igru pojam samodefinicije, Majers je, upravo, tu pretpostavku dovela u pitanje.

3.2.1. Kritika hijerarhijske analize lične autonomije: Majers

Prema Majers, problem sa uslovom nezavisnosti je to što pokušava da pronade autentično sopstvo koje transcendirira socijalizaciju. Pritom, problem sa uslovom nezavisnosti je mnogo dublji od toga što se hijerarhijska analiza lične autonomije pokazala neuspešnom u zadatku koji je sama sebi zadala. Majers ističe da, čak i da se uspešno odvoje autentične želje od onih koje su društveno konstruisane, lična autonomija koja se hijerarhijskom analizom konstruiše obuhvata samo samootkriće i samousmerenja, ali ne i samodefiniciju (Meyers 1989: 42–43). Takođe, hijerarhijskom analizom lične autonomije se pretpostavlja da autentično sopstvo neće sadržati konfliktne želje istog reda. Međutim, ako ono sadrži konfliktne želje, nije moguće samo pustiti delatnike da u skladu sa njima delaju jer neće moći da vode svoj život sa kontradiktornim željama. Da bi delatnici bili autonomni, oni moraju da ostvare kontrolu nad svojom socijalizacijom, a ne da se ispostavlja nerealan zahtev da se potpuno „očiste” od društvenih uticaja.⁶ Ne samo što nedorečenost hijerarhijske analize lične autonomije u vezi sa uslovom nezavisnosti pokazuje da je u pitanju nerealan zahtev, nego se na taj način delatnici koji imaju konfliktne autentične želje osuđuju na heteronomiju. Takođe, za mnoge delatnike je lična autonomija nezamisliva ukoliko ne uključuje

---

⁶ Izgleda da Majers, na nekim mestima, u svojoj kritici hijerarhijske analize lične autonomije neopravdano Frankfurtu i Dvorkinu pripisuje ideju o ličnoj autonomiji kao samokreaciji od koje se Dvorkin eksplicitno distancirao. Videti odeljak 2.2.

samoregulaciju koja se postiže kroz samodefiniciju. Autentično sopstvo koje se traži hijerarhijskom analizom lične autonomije je, zapravo, prirodno sopstvo koji prethodi društvu ili ga transcendirira, a koje uopšte ne mora da bude i poželjno. Poželjne karakteristike sopstva treba kroz socijalizaciju da se osnaže, a nepoželjne da se uklone i da se na taj način formira nekonfliktno sopstvo (Meyers 1989: 44–45).

U vezi sa uslovom autentičnosti, Majers ističe tri problema: problem istrajnosti identifikacije, problem implicitne identifikacije i problem okončanja identifikacije, odnosno problem beskonačnog regresa (Meyers 1989: 34). Ovde ću izložiti Majersinu kritiku i rešenje prva dva problema, dok se problemom potencijalno beskonačnog regresa u identifikaciji neću baviti.

Problem istrajnosti identifikacije povezan je sa pojmom kajanja koji je od velike važnosti za samodefiniciju delatnika. Kajanje i samokritičnost su pokazatelji intrapersonalne disonance, pa je tako autonomija veća što smo u većoj mogućnosti da isključimo kajanje zbog svojih postupaka (Meyers 1989: 34–35). Međutim, autonomija se, takođe, ogleda i u našem odnosu prema kajanju kada do njega, ipak, dođe.

Ono što želim da naglasim je da kajanje koje se ponavlja signalizira neuspelu autonomiju. Autonomni ljudi povremeno kajanje koriste kao priliku za učenje i prilagođavanje svog ponašanja svojim životnim planovima. Ali kada se ljudi hronično kaju (...) njihovo kajanje pokazuje njihovu nesposobnost da kontrolišu sopstvene živote. Neautonomni ljudi nisu sposobni da koriste kajanje produktivno (Meyers 1989: 35).

Iako autonomni delatnik ne bi smeo hronično da se kaje, on nije imun na povremeno kajanje. Štaviše, za Majers kajanje je prilika za konstrukciju, odnosno redefiniciju sopstva (Meyers 1989: 35). Zbog toga, Majers kritikuje Dvorkinovo shvatanje identifikacije jer prema njemu delatnici koji se kaju ne ispunjavaju uslov autentičnosti. S obzirom da je samodefinicija ključna komponentna lične autonomije koja je regulisana samokritičnošću, neophodno je da želje drugog reda u isto vreme budu dovoljno stabilne (kako bi kajanje uopšte bilo moguće), ali i dovoljno dinamične kako bi kroz proces uviđanja greške mogle da se potencijalno izmene. Za argument koji iznosi Majers je bitno razdvojiti *statičnost* želja drugog reda od njihove *stabilnosti*. Iako se ove dve karakteristike mogu pojaviti zajedno, one nisu nužno povezane i neophodno ih je konceptualno odvojiti. Autonomno sopstvo kojim operiše hijerarhijska analiza lične autonomije je statično (u smislu da na promenu želja drugog reda ne utiču želje prvog reda) i potencijalno nestabilno (u smislu da se dozvoljava da želje drugog reda imaju kratko trajanje). Ovakvom sopstvu, Majers kontrastira, kao plauzibilniju alternativu, sopstvo sposobno za samodefiniciju, tj. sopstvo koje je u isto vreme stabilno (sa dugotrajnim željama drugog reda) i dinamično (sa željama drugog reda koje su rezpozivne na želje prvog reda).

Problem implicitne identifikacije se sastoji u tome što delatnici obično ne reflektuju o svojim željama, osim kada se ne susretu sa nekom preprekom ili naiđu na neku poteškoću u ostvarenju želje. U svakodnevnom životu identifikacija sa našim željama je najčešće prećutna. Međutim, izgleda da hijerarhijska analiza lične autonomije ne ostavlja prostor za implicitnu identifikaciju jer ne postoji način da napravimo razliku između autonomnih delatnika koji se implicitno identifikuju sa svojim željama od željnika. Prema tome, hijerarhijskom analizom lične autonomije se zahteva od autonomnog delatnika da stalno reflektuje o svojim željama i da se sa njima eksplicitno saglašava. Ukoliko je to uopšte izvodljivo, uzimajući u obzir da brojne, često sasvim trivijalne želje, iz minuta u minut upravljaju našim ponašanjem, ne samo da bi predstavljalo preveliki teret za delatnika, nego ne bi ni bila adekvatna deskripcija mentalnog života delatnika koji se smatraju autonomnim (Meyers 1989: 51). Drugi, podjednako neprivlačan, izlaz iz ovog problema je da zastupnici hijerarhijske analize lične autonomije priznaju da su delatnici autonomni samo u pogledu želja sa kojima se eksplicitno identifikuju, a da, između tih retkih trenutaka, postupaju kao željnici (Meyers 1989: 38).

Treba predočiti još jednu razliku u strukturi teorije lične autonomije koju zastupa Majers i hijerarhijske autonomije jer može da doprinese boljem razumevanju razloga zbog kojih, po Majers,

autonomni delatnici moraju da imaju stabilno sopstvo koje neće zahtevati eksplicitnu identifikaciju u svakoj situaciji. Majers pravi podelu na *programsku* i *epizodnu* autonomiju (Meyers 1989: 48–49). Kada delatnik epizodno usmerava svoj život, on se pita „Kako stvarno želim sada da postupim?“, a kada to radi programski, pita se „Kako stvarno želim da vodim svoj život?“ (Meyers 1989: 48). Dakle, dok je epizodna autonomija stvar postupanja u konkretnom trenutku i pojedinačnoj situaciji, programska autonomija se odnosi na naš dugoročni životni plan. Temporalnost je samo jedna od dimenziju u pogledu koje se epizodna i programska autonomija razlikuju. One su, takođe, obeležene konstitutivnim delom lične autonomije koji njima dominira. Izgleda kao da epizodna autonomija operiše kroz samousmerenje, da se kroz programsku autonomiju ispoljava samodefinicija, a da se obe susreću na samootkrivanju.

Tabela 1: Prikaz odnosa tipova i delova lične autonomije

Programska autonomija		Epizodna autonomija	
Samodefinicija		Samootkrivanje	Samousmerenje

Da bi odgovorili na pitanje o tome kakav život žele da vode, delatnici moraju da ustanove „kakve kvalitete žele da imaju, u kakve interpersonalne odnose žele da se upuštaju, kakve talente žele da razviju, kakve ciljeve žele da postignu (...)“ (Meyers 1989: 48). Svrha razmišljanja o ovim pitanjima nije da delatnik ustanovi šta trenutno jeste, nego da kreira neko drugačije sopstvo ka kojem će težiti. Majers navodi da životni plan treba da sadrži barem jednu aktivnost koju delatnik želi svesno da sprovede ili vrednost koju želi da razvija (Meyers 1989: 49). Životne planove ne treba razumeti samo kao listu projekata i strategija kako da se projekti ostvare, nego kao viziju poželjne ličnosti. Na ostvarenje nekog projekta se ne može gledati samo kao na osvarenje dela životnog plana, nego i kao na promenu karakteristika ličnosti i njihovog odnosa. Majers navodi primer Džejmsa, koji pretpavajući se obavezama, razvija površnost kao svoju karakternu crtu (Meyers 1989: 60–61). S obzirom na to da našim projektima kreiramo buduće sopstvo, oni determinišu šta ćemo u budućnosti moći da radimo. Ukoliko delatnik dozvoli da se određene karakteristike kroz njegovo ponašanje postepeno inkorporiraju u njegovo autentično sopstvo, onda on takvu promenu i želi. Sa druge strane, ponašanje neće nužno determinisati sopstvo ukoliko delatnik postane nezadovoljan smerom u kom se razvija i odluči da napravi zaokret. U oba slučaja, životni plan je polazna tačka procesa samodefinicije i momenat preuzimanja kontrole nad time kako će se naša ličnost menjati u budućnosti, naravno u meri u kojoj je to moguće s obzirom na brojne faktore nad kojima nemamo uticaja. Prema Majers, „samousmerenje je neodvojivo od samodefinicije“ (Meyers 1989: 61). Samousmerenje ne može da postoji bez otpora onim uticajima koji nisu u skladu sa samodefinicijom delatnika, ali i odlučnosti da se život vodi prema samodefiniciji (Meyers 1989: 83). Da bi delatnik bio u harmoniji sa sobom, „njegov životni plan mora da odgovara njegovom autentičnom sopstvu u tom trenutku, a njegovo sopstvo u razvoju ne sme *uporno* da krši lične ideale uključene u njegov trenutni životni plan“ (moj kurziv – M.K.) (Meyers 1989: 61–62). Pored toga, samousmerenje ne bi smelo da bude nekoherentno zato što samo koherentno samousmerenje može da stvori integrisanu ličnost koja je neophodna za ličnu autonomiju (Meyers 1989: 62).

Jednom kada delatnik odabere životni plan, onda je u mogućnosti da na epizodnom nivou sponatno odlučuje u skladu sa njime, bez potrebe za refleksijom. Tako Majers, unutar svoje teorije, rešava problem prećutne identifikacije. Ona konsturiše primer sa teniserkom Šeron koja eksperimentiše na studijama slušajući različite kurseve (Meyers 1989: 46). Nakon određenog vremena preispitivanja u pogledu toga šta treba da bude njen karijerni put i uprkos želji njenog oca da mu se ćerka profesionalno bavi tenisom, Šeron odlučuje da postane lekarka. Njeni saigrači je povremeno pozivaju da se vrati u klub i ponovo počne da igra tenis, ali Šeron imajući u vidu svoju odluku da se bavi medicinom, to odbija *bez razmišljanja* (Meyers 1989: 46–47).

Životni plan omogućava Šeron da sponatno odbije pozive svojih saigrača iz kluba i da se ne upušta, svaki put kada je pozovu, u refleksiju o tome da li zaista želi da se više ne bavi tenisom.

Prema tome, delatnik je epizodno autonoman kada u pojedinačnim situacijama postupa u skladu sa svojim životnim planom. Ako je i životni plan delatnik razvio autonomno i ukoliko postupa u skladu sa njime, onda je on i programski i epizodno autonoman. Međutim, moguće je biti programski autonoman, ali ne i epizodno, i obrnuto. Prva situacija se događa zato što, za razliku od programske autonomije, epizodna autonomija obično zahteva od delatnika i neke nezavisne kompetencije, odnosno od delatnika se zahteva da ima još neke kompetencije, izuzev kompetencije za autonomiju. Majers navodi primer Ejmi koja je autonomno odlučila da bude filmska rediteljka, ali usled nedostatka veština, ne uspeva da snimi neke scene kako bi želela (Meyers 1989: 161–162). Sa druge strane, imamo Martina koji, iako kao lekar donosi epizodno autonomne medicinske odluke, zapravo je, pod pritiskom roditelja, odlučio da bude hirurg (Meyers 1989: 46–50).

Do sada bi trebalo da je veza samodefinicije sa programskom autonomijom i samousmerenja sa epizodnom autonomijom, jasnija. Međutim, kakva je veza epizodne i programske autonomije sa samootkrićem? Mislim da je veza samootkrića i programske autonomije i samootkrića izravna, dok je njegova veza sa epizodnom autonomijom nešto kompleksnija.

Kada govorimo o programskoj autonomiji, iako su naši životni planovi usmereni na budućnost i na kreiranje nekog novog sopstva, oni moraju, barem u određnoj meri, da budu informisani našim trenutnim sopstvom, za šta nam je neophodno samootkriće. Dobar životni plan ne sadrži samo projekciju nekog budućeg sopstva, nego i manje ili više razrađene korake kroz koje će se do postavljenog cilja doći. Koliko god radikalnu promenu hoćemo da ostvarimo, neophodno je da počnemo od toga ko smo sada. Samozavaravanje u pogledu toga kakvo je naše sopstvo trenutno, će verovatno samo odmoći pri realizaciji životnog plana.⁷

Sa druge strane, veza epizodne autonomije i samootkrića se čini posrednijom. S obzirom da se epizodna autonomija realizuje kroz prećutnu saglasnost sa životnim planom, neće doći do kritičke refleksije u klasičnom smislu i potencijalne identifikacije karakteristične za samootkriće, nego će ona biti samo implicitna. Međutim, ukoliko postoji implicitna identifikacija, mora postojati i nešto što bih nazvao *implicitnim izostankom identifikacije*, odnosno situacija u kojoj delatnik oseća određenu nelagodu u obavljanju aktivnosti koje su skladu sa njegovim životnim planom i koje mu potencijalno signaliziraju da je neophodno da njegov životni plan bude revidiran. Suštinska razlika između Majersinog i Frankfurt - Dvorkinovog modela sopstva je u tome što je Majers transformisala koncept želje drugog reda u koncept životnog plana koji je solidniji, stabilniji i orijentisaniji ka budućnosti. Željama drugog reda i programskoj autonomiji je zajedničko to što se u oba slučaja radi o metakonceptima, odnosno konceptima višeg reda u odnosu na želje prvog reda i epizodnu autonomiju. Pa ipak, dok želje prvog reda ne mogu da povratno utiču na želje drugog reda, implicitni izostanak identifikacije može da dovede do promena u životnom planu delatnika.

Dvorkinov pogled na ličnu autonomiju je podložan problemu istrajnosti preferencija i problemu implicitne identifikacije samo ako se uzme obzir njegovo razumevanje uslova autentičnosti u članku „Autonomija i kontrola ponašanja” (Autonomy and Behavioral Control) iz 1976. godine (Dworkin 1976). U knizi *Teorija i praksa autonomije (The Theory and Practice of Autonomy)* iz 1988. godine, Dvorkin se distancira od razumevanja uslova autentičnosti kao identifikacije koja može da se odvije u kratkom vremenskom periodu i, umesto toga, počinje da ga tretira kao dugotrajniji *kapacitet delatnika da postavi pitanje* o tome da li će se identifikovati ili odbaciti razloge na osnovu kojih deluje (Dworkin 1988: 15). Među razlozima koje su ga naveli na reviziju uslova autentičnosti, Dvorkin, između ostalog, navodi upravo probleme koje hijerarhijskoj analizi lične autonomije pripisuje Majers (Dworkin 1988: 16). Tako Dvorkin, zastupajući globalno shvatanje lične autonomije prema kojem lična autonomija podrazumeva evaluaciju *čitavog načina života* delatnika, neposredno razrešava problem istrajnosti identifikacije. Što se tiče problema implicitne identifikacije, Dvorkin piše sledeće:

---

⁷ Mada, postoje slučajevi kada iskrivljena slika delatnika o sebi samima može pozitivno da utiče na ostvarenje njihovih ciljeva. Džon Elster (Jon Elster) navodi da procenjivanje šanse za uspeh u ostvarenju cilja može navesti delatnike da uopšte naprave neke korake i ostvare barem neke rezultate koje, u suprotnom, ne bi ostvarili (Elster 1985:161).

Ako mislimo o procesu refleksije i identifikacije kao o svesnom, potpuno artikulisanom i eksplicitnom procesu, onda će izgledati kao da samo profesori filozofije upražnjavaju autonomiju i da oni koji su manje obrazovani, ili oni koji su po prirodi ili zbog odgajanja manje reflektivni, nisu autonomni ili nisu u potpunosti autonomni pojedinci. Međutim, farmer sa minimalnim obrazovanjem koji živi u izolovanoj ruralnoj zajednici može živeti svoj život na način koji pokazuje da ga je oblikovao u skladu sa reflektivnim procedurama, *a da toga možda nije ni svestan*. Ovo se neće pokazati onim što kaže o svojim mislima, nego u onom što pokušava da promeni u svom životu, za šta kritikuje druge i zadovoljstvu koje (ne) iskazuje svojim poslom, porodicom i zajednicom (moj kurziv – M.K.) (Dworkin 1988: 17).

Iako glavna tačka sporenja između Dvorkina i Majers ostaje mogućnost izmene želja drugog reda pod pritiskom želja prvog reda, iz navednog se vidi da je njihovo razumevanje ostalih aspekata lične autonomije mnogo bliže, nego što je Majers predstavila kritikujući hijerarhijsku analizu lične autonomije. Njena kritika je uverljiva, ali usled pomeranja ka globalnom razumevanju lične autonomije, nije primenjiva na poznije Dvorkinovo gledište.

3.2.2. Lična autonomija kao kompetencija

Razlika između autonomne i heteronomne odluke je u tome što, pri donošenju autonomne odluke, delatnik treba da konsultuje sebe, kao i da uvaži rezultate te konsultacije, odnosno da se oni reflektuju u njegovoj odluci. Delatnik treba sebi da postavi pitanje šta stvarno želi, o čemu stvarno brine, šta mu je stvarno potrebno itd. Takođe, delatnik mora da zna da se ispravi ukoliko pogrešno odgovori na ovo pitanje. Veštinu koja mu omogućava da to uradi, Majers naziva *kompetencijom za autonomiju* (Meyers 1989: 52–53). Kompetencija je repertoar koordnisanih veština koje omogućavaju delatniku da sprovede kompleksnu aktivnost (Meyers 1989: 56). Kompetencija za ličnu autonomiju uključuje retrospektivnu refleksiju, razrešenje konflikata i identifikaciju sa delovima sebe koje prepoznajemo kao poželjne. Prema tome, upotreba kompetencije za autonomiju je pozadinski fenomen koji podrazumeva senzibilisanost na sebe, kao i sposobnost i spremnost da se izađe na kraj sa simptomima neslaganja unutar sebe. Kada delatnik oseti frustraciju, treba da ustanovi da li mu smeta neka okolnost koju može da promeni, a da ne menja svoj životni plan ili je problem u njegovom životnom planu. Da bi ustanovio razlog svoje frustracije, delatnik treba da prođe kroz proces samorazumevanja (*self-reading process*) za koji mu je neophodna introspekcija, memorija, imaginacija, verbalna komunikacija, racionalnost i odlučnost (Meyers 1989: 79). Kompetencija za autonomiju ima ulogu u ostvarivanju integrisane ličnosti delatnika koja je preduslov za postizanje stabilnosti sopstva neophodnog za ličnu autonomiju. Pritom, *integrisanost* ne treba mešati sa *uniformnošću* zato što se integrisanošću zahteva isključivo specifična relacija među karakteristikama ličnosti, odnosno odsustvo konflikta. Integrisanost ne podrazumeva određeni skup karakteristika ličnosti koje svi delatnici treba da imaju i dopušta raznovrstnost u tom pogledu, čime ostaje očuvana individualnost svakog delatnika (Meyers 1989: 59–60). Posmatrano sa tog aspekta, Majersina teorija lične autonomije deli sa hijerarhijskom analizom lične autonomije njenu vrednosnu neutralnost ili kako se još u literaturi naziva – vrednosnu varijabilnost.

Sopstvo autonomnog delatnika ne mora da bude sačinjeno od prirodnih ili nepromenljivih karakteristika kako se to, po mišljenju Majers, pretpostavlja hijerarhijskom analizom lične autonomije.⁸ Takođe, reakcija autonomnog delatnika na životne situacije ne mora uvek da bude promišljena i saglasna sa njegovim životnim planom. Delatnik može sasvim neplanirano da ne postupi u skladu sa životnim planom, ali ukoliko otkrije da uživa u onome što radi, onda je autonomam u skladu sa svojim novonastalim sopstvom. Retrospektivno reflektujući o svom postupku, delatnik ima mogućnost da ga autorizuje i samim tim prepozna kao autonoman postupak. Sopstvo je dinamično i uvek podložno promeni zahvaljući kompetencijama za autonomiju delatnika

---

⁸ O odnosu prirodnih i nepromenljivih karakteristika i lične autonomije videti poglavlje 4.

(Meyers 1989: 54:55). Majersina teorija lične autonomije sa fokusom na kompetencije za autonomiju obezbeđuje dinamičnost sopstva (sopstvo može da bude autentično, iako se vremenom menja), a, takođe, usmerenošću na programsku autonomiju, izbegava problem koji nastaje preispitivanjem autentičnosti svake aktivnosti (Meyers 1989: 60–61).

Svi delatnici imaju potencijal za autonomiju, ali uče da konsultuju sopstvo kroz iskustvo (Meyers 1989: 58). Kako navodi Majers, „u kontekstu prožimajućeg i moćnih uticaja socijalizacije, autonomija se ne može uzeti zdravo za gotovo u odsustvu dokazane heteronomije” (Meyers 1989: 86). U skladu sa time, a u zavisnosti od toga u kojoj meri su razvili kompetenciju za autonomiju, pravi se distinkcija između *minimalno*, *medijalno* i *potpuno* autonomnih delatnika (Meyers 1989: 170). Minimalno autonomnim delatnikom nazivamo onog koji „ima dispoziciju da konsultuje svoje sopstvo i barem određenu mogućnost da postupa na osnovu svojih verovanja, želja i tako dalje, ali mu nedostaju veštine sa repertoara autonomnih veština i kada su mu veštine u vezi sa kompetencijom za autonomiju slabo razvijene i koordinisane (...)” (Meyers 1989: 170). Pored toga, minimalno autonomnom delatniku nedostaju nezavisne kompetencije (kompetencije koje nisu kompetencije za autonomiju, ali su relevantne za ostvarenje želje delatnika) što smanjuje efektivnost na epizodnom planu njegove, ionako suboptimalne, kompetencije za autonomiju. Sa druge strane, potpuno autonomne delatnike karakteriše „kompletan repertoar dobro razvijenih i dobro koordinisanih veština za autonomiju zajedno sa brojnim i raznovrsnim nezavisnim kompetencijama” (Meyers 1989: 170). Medijalno autonomni delatnici, u pogledu razvoja i koordinacije svoje kompetencije za autonomiju i nezavisnih kompetencija, se nalaze između minimalno i potpuno autonomnih delatnika (Meyers 1989: 170). Minimalna autonomija nije problem samog delatnika, nego i društva u celini zato što podriva jednakost mogućnosti tako što onemogućava minimalno autonomne delatnike da iskoriste prilike da dođu na društveno poželjne položaje (Meyers 1989: 209). Krivca za minimalnu autonomiju, Majers vidi u oblicima socijalizacije koji svoj zamah dobijaju u ranom detinjstvu, a kao glavne kreatore takve socijalizacije, roditelje. Zbog toga, rešenje problema minimalne autonomije Majers pronalazi u drugačijoj raspodeli posla u vezi sa odgajanjem dece i obrazovanom procesu čiji je eksplicitni cilj razvoj kompetencije za autonomiju (Meyers 1989: 189–202).

3.2.3. Kritika hijerarhijske analize lične autonomije: Fridman

Fridman je, takođe, dovela u pitanje jednosmernost procesa identifikacije, ali, u poređenju sa Majers, na nešto drugačiji način. Fridman kritikuje hijerarhijsku analizu lične autonomije zato što pojam pravog sopstva i proces identifikacije samo sa određenim karakteristikama čitavog sopstva nisu međusobno koherentni. Identitet osobe postaje problematičan onda kada se čitavo sopstvo razdvaja na delove i kada neki delovi, navodno, čine pravo sopstvo. Nije jasno kako deo, koji je manji od celine, može biti istinitiji nego celina, odnosno kako određeni skup delatnikovih karakteristika može manifestovati pravo sopstvo bolje od zbira svih karakteristika nekog delatnika (Friedman 1989: 23–29). Fridman smatra da je svaki mentalni fenomen jedanko pravi i istinit kao i bilo koji drugi i da nam je potreban fleksibilniji proces identifikacije od onog koji predlažu teoretičari hijerarhijske analize lične autonomije. U prilog ovoj tvrdnji, Fridman navodi praktičan razlog. Delatnik mora prvo da prepozna želje prvog reda sa kojima se ne identifikuje kao svoje da bi preuzeo odgovornost za njih i kontrolu nad njima. Ako delatnik vidi svoje želje prvog reda kao tuđe i ekvivalentne spoljašnjoj prinudi, on neće uvideti mogućnost da na njih utiče i, samim tim, će se smanjiti verovatnoća da želje drugog reda prevladaju želje prvog reda. Iako osuđuje svoje želje prvog reda, u tom smislu gledajući na njih kao na nešto spoljašnje, njihovim prepoznavanjem kao neželjenog dela svog sopstva, stvaraju se preduslovi da njegove želje drugog reda postanu i volja drugog reda, odnosno želje drugog reda koje efektivno motivišu delatnika (Friedman 2003: 14). Ovde, zapravo, Fridman ukazuje na dvoznačnost pojma identifikacije, odnosno da samoprihvatanje ne mora nužno biti praćeno i odobravanjem, kako to Dvorkin razume. Povrh toga, želje drugog reda ne treba ni da budu favorizovane u odnosu na želje prvog reda u reprezentaciji onoga do čega je delatniku zaista stalo:

Kada neko samorefleksivno osudi ili odbaci ono što, uprkos tome, nastavlja da želi u pravom smislu, onda je ambivalentan. Nijedan stav nema nužan prioritet. Postupak koji proizilazi iz ambivalentnosti, koja opstaje kroz ponašanje, jednostavno nije autonoman, i osobu će verovatno mučiti sumnja i krivica šta god učinila. (...) Stoga, njeno ponašanje nije određeno njenim sopstvom u takvim slučajevima (Friedman 2003: 14).

Ukoliko se kritička refleksija razume kao proces koji je isključivo pokrenut odozgo, ne može se opravdati specijalni status želja drugog reda, pa tako ni lična autonomija delatnika (Friedman 1989: 30). Za Friedman, pojam sopstva koje je sposobno da postane autonomno u odnosu na želje nižeg reda, ali nije nužno i samo autonomno, nije plauzibilan pojam. Glavni izazov je opravdati želje drugog reda, a, pri tome, ne zapasti u beskonačni regres pozivajući se na želje trećeg reda koje bi opet zahtevale želje višeg reda kojima bi se procenjivala njihova autentičnost.

Friedman predlaže rešenje problema beskonačnog regresa u identifikaciji koje bi se zanimalo na tome da se procena autentičnosti želja drugog reda crpi iz želja prvog reda. Naše želje nižeg reda, potrebe, strahovi predstavljaju kamen temeljac za procenu autentičnosti naših želja višeg reda. Friedman ilustruje svoju tezu primerom delatnice koja je učena da je „ženi mesto u kući” i koja bi mogla biti pokrenuta da dovede ovo u pitanje zato što je permanentno nezadovoljna i zbog čestog osećaja potrebe da izbegne obaveze i ograničenja koja strukturiraju život domaćice. Ukoliko bi se rukovodila samo željama drugog reda, delatnica iz Friedmaninog primera, bi potisnula važne signale koje joj njeno sopstvo šalje kroz želje prvog reda i tako ostala neautentična domaćica. Rešenje koje Friedman nudi ne podrazumeva da se rukovodimo *samo* željama prvog reda, nego da delatnici treba da ih uzmu u obzir kada pokušavaju da ustanove kakve prirode su njihove želje višeg reda. Ako najviši principi neke delatnice uključuju pojmove poput „prikladnih” rodnih uloga, obaveza prema drugima i samožrtovanju kao ideala ženstvenosti, onda nema mnogo slobodnog prostora da se zauzme nezavisna pozicija u odnosu na uverenje o sferi doma kao ženskom mestu i njena frustracija, žalost, tuga i motivacija da promeni svoj život preostaju joj kao jedini pouzdani vodič ka ličnoj autonomiji (Friedman 1989: 30–31).

Njena koncepcija lične autonomije, kako i sama Friedman primećuje, ima antiracionalističku dimenziju. U filozofiji se dominantno davala prednost razumu, racionalnosti i svesnom. Ovi pojmovi su se povezivali sa realnim, suštinskim i istinskim sopstvom sa kojim se identifikujemo. Hijerarhijska analiza lične autonomije se samo nekritički nastavlja na ovu dominantnu filozofsku tradiciju, dok Friedmanina dvosmerna identifikacija dovodi u pitanje tradicionalni pogled na ličnu autonomiju (Friedman 1989: 31).

3.2.4. Konvencionalnost, pseudokonvencionalnost i samopoštovanje

Vratimo se Dvorkinovom primeru iz prethodnog poglavlja o delatniku koji se u uslovim proceduralne nezavisnosti identifikuje sa željom da radi sve šta mu njegova majka kaže da treba da radi. Da li je ovakav delatnik autonoman i ako nije, zašto nije?

Ovaj primer odgovara jednom od tri tipa konvencionalnosti nekompatibilne sa ličnom autonomijom koje razmatra Majers. Taj tip konvencionalnosti Majers naziva *drugima usmerena konvencionalnost* i ona se temelji na delatnikovom vrednovanju dobrog mišljenja drugih i uklapanju u društveni kontekst. Ovo je, naravno, karakteristika koju poseduju mnogi delatnici, ali za razliku od ostalih, na ovaj način konvencionalni delatnici je doživljavaju kao svoju vrhovnu vrednost. Oni su zaokupljeni predviđanjem preferencija drugih kako bi im se brže - bolje povinivali, a ne, da bi u susretu sa tuđom reakcijom na njihovo ponašanje, shvatili u šta sami veruju i šta stvarno žele (Meyers 1989: 176–177). Delatnik, koji se u uslovima proceduralne nezavisnosti identifikuje sa željom da radi šta god mu njegova majka kaže da uradi, je drugima usmereni konvencionalni delatnik. Majers takvog delatnika ne bi smatrala autonomnim i mislim da razlog proističe upravo iz

izostanka samodefinicije - Majersinog ključnog doprinosa, ali i tačke spora sa hijerarhijskom analizom lične autonomije.

Iako je kroz proces identifikacije sa željama prvog reda, drugima usmereni konvencionalni delatnik samootkrio da želi da želi da radi sve što mu majka kaže da radi, on ne može pod pritiskom želja prvog reda da promeni želju drugog reda. Naime, na ovaj način konvencionalnim delatnicima nedostaje samodefinicija. On mora u potpunosti da bude otupeo na znake nesaglasja svojih želja prvog reda sa željama drugog reda njegove majke koje je nekritički preuzeo (Meyers 1989: 177). Nedostatak responzivnosti na želje prvog reda može da ukazuje na slabo razvijenu introspekciju koja je za Majers jedan od ključnih kapaciteta za autonomiju (Meyers 1989: 79). Drugima usmereni konvencionalni delatnik teško da može da bude u harmoniji sa sobom zato što, za razliku od njega, delatnik kojem se prilagođava, nije otupeo na signale koje mu šalju njegove želje prvog reda i može kroz proces samodefinicije da promeni želje drugog reda. Tako bi se, drugima usmereni konvencionalni delatnik vrlo brzo mogao naći u situaciji da, zapravo, ne želi za sebe ono što njegova majka želi za njega. Naravno, on bi u trenutku saznanja da se njegova majka više ne identifikuje sa nekom željom prvog reda koja se odnosi na njega, prilagodio svoje želje novonastaloj situaciji. Međutim, to ne menja činjenicu da njegova promena predstavlja samo još jedno samootkrivanje, a ne samodefiniciju. Drugima usmereni konvencionalni delatnici su, zapravo, zarobljeni u većitom samootkrivanju bez mogućnosti za samodefinicijom zato što ne mogu da promene želje drugog reda pod pritiskom sopstvenih želja prvog reda.

Drugi ugao iz kojeg se može sagledati problem konvencionalnost je u vezi sa odnosom prema samopoštovanju konvencionalnih delatnika. Poštovanje je jedan od pojmova koji ima trijadnu strukturu koja sadrži *osećanje*, *ponašanje* i *objekat* (Meyers 1989: 216–217). Da bi poštovanje bilo nekompromitovano, ono mora da se manifestuje kroz sva tri navedena elementa. Dakle, delatnik mora da ima subjektivan osećaj poštovanja i da ga kroz svoje ponašanje iskazuje prema objektu vrednom poštovanja. U suprotnom slučaju, poštovanje će, na jedan ili drugi način, biti kompromitovano. Ukoliko izostane subjektivni osećaj, onda je poštovanje *neiskreno*. Zatim, ukoliko ne postoji ponašanje kojem se poštovanje iskazuje, onda je ono *potisnuto*. Na kraju, ukoliko su osećaj poštovanja i njemu shodno ponašanje usmereni prema objektu koji nije vredan poštovanja, onda se takvo poštovanje naziva *neopravdano* poštovanje (Meyers 1989: 217). Za raspravu o ličnoj autonomiji i samopoštovanju je najrelevantniji slučaj neopravdanog poštovanja i, u manjoj meri, potisnutog poštovanja, dok neiskreno poštovanje u intrasubjektivnom kontekstu nije relevantno s obzirom da bi u tom slučaju delatnik morao da ima kontradiktorna verovanja. Kada se radi o neopravdanom poštovanju, odnosno poštovanju usmerenom na objekat koji nije vredan poštovanja, Stiven Davol (Stephan Darwall), u svom tekstu koji se bavi ovom tematikom pod nazivom „Dve vrste poštovanja” (Two Kinds of Respect), navodi da je poštovanje vezano za karakter delatnika i da nije moguće poštovati delatnika samo na osnovu ponašanja kojim se manifestuju njegovi urođeni kapaciteti (Darwall 1977: 36–49). Prema Davolu, delatnik koji uspe da postigne neki poduhvat samo na osnovu neke svoje fizičke karakteristike, na primer svoje visine, je u tome sličan mravu koji ima prirodnu sposobnost da nosi ogromne objekte u poređenju sa svojom veličinom. Ovakvi slučajevi, prema njemu, ne zavređuju poštovanje (Darwall 1977: 42). Karl Krenor (Carl Cranor), takođe, u svom tekstu „Prema teoriji poštovanja za ličnosti” (Toward a Theory of Respect for Persons) ističe da je neophodno da delatnik ima kontrolu nad karakternom crtom da bi bila prikladan predmet poštovanja. Krenor navodi primer delatnika koji je rođen sa jako dobrim matematičkim veštinama, ali koji nije uložio ni najmanji napor da ih razvija, kao slučaj u kome nije podesno poštovati matematičke veštine delatnika (Cranor 1975: 312). Oba autora se slažu da navedeni primeri mogu da pobude naše divljenje ili oduševljenje, ali ne i poštovanje. Isto je i sa suprotnim osećanjem, poput mržnje. Ne možemo mrzeti osobu zbog karakteristike koju nije u mogućnosti da promeni (Cranor 1975: 312). Prenoseći ove uvide na intrasubjektivni kontekst, Majers zaključuje:

Na sličan način, usvajanje i praćenje društveno nametnutih pravila je manifestacija prirodnog kapaciteta koji se može uporediti sa sposobnošću mrava da

prenese velike težine. Kada je samopoštovanje zasnovano na ovakvom tipu adaptibilnosti, umesto na kapacitetu za refleksiju i izbor, samopoštovanje je usmereno na prirodnu sposobnost, umesto na načije distinktivne kapacitete kao delatnika. Prema tome, ovakvo poštovanje je neopravdano. Nekompromitivano samopoštovanje zahteva upotrebu moralnih sposobnosti u punom obimu (Meyers 1989: 226).

Neopravdano samopoštovanje, odnosno samopoštovanje koje je kompromitovano zbog neprikladnog objekta na koje je usmereno, podrazumeva da delatnik nije svestan problematičnosti sopstvene konvencionalnosti. U situacijama u kojima je delatnik svestan neprikladnosti konvencionalnosti, ali bez obzira na to nastavlja da se ponaša konvencionalno, on kompromituje samopoštovanje na drugačiji način. Kroz ponašanje na način koji nije usklađen njegovom procenom vrednosti, pa, samim tim, ni sa pravim objektom njegovog samopoštovanja, on kompromituje svoje samopoštovanje upravo na osnovu ponašanja. Prema tome, u ovakvom slučaju možemo govoriti o potisnutom samopoštovanju jer je delatnik sopstvenom konvencionalnošću isključio mogućnost da se njegov osećaj samopoštovanja i bihevioralno manifestuje (Meyers 1989: 226). I dok je, u slučaju potisnutog samopoštovanja njegov štetan uticaj na ličnu autonomiju jasniji, pre svega, u pogledu blokiranja samousmerenja delatnika, kauzalna veza neopravdanog samopoštovanja i minimalne autonomije je manje jasna. Kakvu vrednost ima nekompromitivano samopoštovanje za ličnu autonomiju i na koji način lična autonomija može povratno da osnaži samopoštovanje delatnika? Majers vidi nekompromitovano samopoštovanje, pre svega, kao alat koji ličnu autonomiju delatnika čini rezistentnijom. Delatnici mogu da se oslone ne svoje samopoštovanje onda kada treba da se izbore sa disciplinujućim društvenim pritiskom koji nastaje onda kada se ne ponašaju u skladu sa nemoralnim ili moralno neutralnim društvenim konvencijama. S obzirom da delatnik sa nekompromitovanim samopoštovanjem svoje samopoštovanje nije izgradio na društvenoj ulozi koja mu je nametnuta, nego na poštovanju svog autentičnog sopstva, ono ne može lako da se slomi pod društvenim pritiskom kao neopravdano samopoštovanje. Sa druge strane, s obzirom da autonomija podrazumeva da delatnik ispravno procenjuje šta je unutar, a šta izvan sfere njegovog uticaja, ona takođe čuva samopoštovanje postavljajući ga na realistične osnove. Delatnik tako ne dolazi u opasnost da završi u neopravdanom samopoštovanju prepuštajući se konvencionalnosti i izbegavajući time odgovornost za stvari koje jesu u njegovoj moći. Takođe, ispravnom procenom ograničenja, samopoštovanje se čuva od urušavanja koje bi neminovno naneli uzastopni „neuspešni“ da se ostvare poduhvati koji su zapravo izvan naše kontrole, ali ih usled minimalne autonomije delatnik tako ne percipira (Meyers 1989: 246–247).

Treba istaći da se ovim ne negira da je moguće da delatnik bude konvencionalan i autonoman. Majers ovaj fenomen naziva *pseudokonvencionalnošću* ili *kriptoautonomijom* (Meyers 1989: 178–179). Da bi bilo moguće da pseudokonvencionalni delatnici imaju želje koje su uobičajene u njihovom okruženju, ali da ih imaju na autonoman način „njihova kompetencija za autonomiju mora biti dobro razvijena i moraju da je koriste da prihvate ono što su *slučajno* široko prihvaćeni životni planovi” (kurziv moj - M.K.) (Meyers 1989: 178). Takav delatnik je pseudokonvencionalan zato što njegove društveno prihvatljive želje maskiraju njegovu slobodu od nelegitimnih uticaja, a sa druge strane, na njega se može gledati kao na kriptoautonomnog zato što vlada sobom uprkos prividnom komformizmu (Meyers 1989: 179). Na primeru pseudokonvencionalnosti se ogleda vrednosna varijabilnost Majersine teorije lične autonomije. Ona zaista dozvoljava da autonomni delatnik ima širok spektar želja, čak i onih koje su *samo naizgled* proizvod nelegitimnih uticaja. To je, zato što je Majers, kao i Frankfurt i Dvorkin, fokusirana na prirodu procesa formiranja želje, umesto na njenu sadržinu.

Prednost Fridman - Majersinog modela sopstva, nije samo što rešava problem prećutne identifikacije i istrajnosti identifikacije, nego i u tome što proširuje naše razumevanje jednog fundamentalnijeg pitanja u vezi sa hijerarhijskom analizom lične autonomije, koje Majers ne pominje - kako se želje drugog reda uopšte menjaju? Kako je moguće da u t1 želim da želim A, a u t2 da ne želim da želim A? Šta se dogodi između ta dva trenutka što dovede do promene ishoda moje kritičke refleksije? Ukoliko kroz proces kritičke refleksije otkrivamo šta zaista želimo i ako

sam u dva različita trenutka došao do dva različita zaključka, podrazumeva li to da sam u t1 pogrešio ili je moguće da sam i u t1 i u t2 bio u pravu? Ako sam u t1 pogrešio, znači li to da uvek naknadno možemo da ustanovimo da, uprkos identifikaciji sa određenom željom, delatnik u odnosu na nju, ipak, nije bio autonoman? Ukoliko sam u oba trenutka bio u pravu, znači li to nužno da se moja želja drugog reda promenila i kako se takva promena objašnjava unutar hijerarhijske analize lične autonomije? Što se tiče prve opcije, do greške ne bi smelo da dođe ukoliko se identifikacija odvija u uslovima nezavisnosti. Kada bi greška bila moguća uprkos izostanku nelegitimnih uticaja na identifikaciju delatnika, onda bi to zahtevalo da se hijerarhijska analiza lične autonomije dopuni još nekim uslovom, pored uslova autentičnosti i nezavisnosti, da bismo pouzdano mogli da okarakterišemo želju kao autonomnu. Što se tiče druge opcije, ovde bi se moglo odgovoriti da je želja drugog reda, zapravo, ostala ista u svakom trenutku, ali da zbog promene u okolnostima u t1 i u t2 nisam donosio istu odluku, odnosno da su pri racionalnoj refleksiji u t2 uzeti neki drugi faktori u obzir u odnosu na t1. To samo znači da kada imamo želje drugog reda, one se uvek pojavljuju u nekom kontekstu, npr. *ceteris paribus* kontekstu. Tako je moguće da u jednom kontekstu imam određenu želju drugog reda, ali u drugom kontekstu nemam. Ukoliko pušač u t1 želi da želi da puši, pritom ne znajući da je pušenje štetno za njegovo zdravlje, on nakon saznanja o štetnosti duvana u t2 može da promeni želju drugog reda u skladu sa njegovim novim saznanjem. Prema tome, želje drugog reda su osetljive na kontekst u kom se pojavljuju i o njima nema smisla govoriti van konteksta. Takvi slučajevi su jasni i nisu problematični sa stanovišta hijerarhijske analize lične autonomije. Međutim, šta je sa situacijama u kojoj su okolnosti ostale fiksne, a delatnik je ipak promenio želju drugog reda pod uticajem neusaglašene želje prvog reda? Izgleda da ovakve slučajeve Frankfurt - Dvorkinovo statično sopstvo ne može da objasni i da manifestuju eksplanatornu nadmoć Fridman - Majersinog dinamičkog sopstva.

3.2.5. Zaključak

Rekonceptualizacija lične autonomije Majers i Fridman se sastoji u otvaranju prostora za promene želja drugog reda. Autentično sopstvo koncipirano hijerarhijskom analizom lične autonomije je statično i Majers ga ilustruje davno potopljenim blagom skrivenom u dubinama okeana koje čeka da jednom za svagda bude otkriveno. Iako postoje ronilačke procedure koje lovci na blago mogu da prate kako bi podvodno blago locirali i izvukli na površinu, nema garancija da će bilo koja ekspedicija u tome uspeti. Prema ovoj koncepciji, pravo sopstvo može da izmiče dobro opremljenom lovcu na ličnu autonomiju ostajući tako netaknuto i čekajući trenutak kada će ugledati svetlost dana. Kako Dvorkin - Frankfurto model ne vodi do adekvatne analize lične autonomije, odnosno ne uključuje mogućnost samodefinicije, nema ubedljivih razloga da mu se priklonimo (Meyers 1989: 45). Nasuprot njega, fleksibilno sopstvo je dinamično i Majers ga ilustruje pokretnom metom koja nikada nije na istom mestu (Meyers 1989: 90). Tek kroz samodefiniciju, kao dinamičan proces koji uključuje promene želje drugog reda, našem sopstvu je omogućena *radikalna* lična autonomija. Lična autonomija koja se ne ograničava na harmoniju sa onim što već jesmo, nego i sa onim što možemo ili ne moramo postati.

4. Društvena analiza lične autonomije: Kristman i Ošana

Od ključne važnosti je sposobnost autonomnih ljudi da prave razliku između prihvatljivih i neprihvatljivih ograničenja, kao i da prave razliku između neprihvatljivih ograničenja koja mogu da promene i onih koja su nepromenjiva. (Dijane Titjens Majers, *Sopstvo, društvo i lični izbor*).

Uvod

U ovom delu razmotriću dve teorije lične autonomije u kojima, u svakoj na specifičan način, društveni faktor igra važnu ulogu. Kristmanova analiza lične autonomije je *društveno-istorijska* u smislu da situira delatnika u društvo, ali, takođe, posebno naglašava značaj karaktera prošlosti delatnika za njegovu ličnu autonomiju. Sa druge strane, analiza lične autonomije Marine Ošane (Marina Oshana) je *društveno-relaciona* u smislu da odnos u kom delatnik stoji prema drugima, njegova društvena pozicija igra ključnu ulogu za procenu u kojoj je meri autonoman. Kako su predstavnici dva suprotstavljena gledišta na ličnu autonomiju, Kristman proceduralnog, odnosno vrednosno varijabilnog, a Ošana supstantivnog, vrednosno invarijabilnog pristupa, teorije ova dva autora su neretko u odnosu oštrog neslaganja i predmet međusobnih kritika (Christman 2004: 159–163, Christman 2009: 172–173, Ošana 2006: 98–102). Međutim, u ovom poglavlju njihova razmimoilaženja su skrajnuta i fokus je na onim temama i delovima njihovog rada u kojima dolazi do značajnije konvergencije. Ono što je zajedničko Kristmanu i Ošani je to što su u odnosu na ostale autore koji se bave ličnom autonomijom posvetili više pažnje pojmovima nezamislivosti i neizbežnosti i njihovoj vezi sa ličnom autonomijom delatnika. Pored toga, smatram da na sličan način pokušavaju da razreše problem sa uslovom autentičnosti koji se javlja u susretu sa nepromenljivošću, bilo da se ona javlja u formi nezamislivosti ili neizbežnosti. Kada se radi o prihvatljivosti nesumnjivo promenljivih ograničenja, njihove razlike dolaze do punog izražaja. S obzirom da i Kristmanov i Ošanin pristup ovoj temi imaju svoje slabosti, ali u različitim domenima, smatram da se dobro međusobno dopunjavaju i da nas približavaju adekvatno formulisanom uslovu nezavisnosti.

Centralno pitanje na koje Kristman pokušava da odgovori u knjizi *Politike osoba (The Politics of Persons)* je koja koncepcija lične autonomije može uspešno da odgovori na kritike prosvetiteljskog nasleđa u našem razumevanju osobe (Christman 2009: 2–3). U liberalnoj političkoj filozofiji, osoba se shvata kao slobodan racionalni donosilac odluke koji je sposoban da u potpunosti apstrahuje od kontingentnih veza koje ima sa drugim bićima i društvenim kontekstom, ali i od sopstvene prošlosti. Takvo razumevanje odnosa sopstva i društva je u mnogim teorijskim tradicijama postalo sporno, a u nekim i potpuno odbačeno. Kristman pokušava da odgovori na kritiku atomizovanog liberalnog subjekta i konstruiše model nezavisnog, autentičnog delatnika koji je situiran u društvu (Christman 2009: 21–22). Društveno - istorijska analiza lične autonomije treba da ponudi srednji put između potpunog odbacivanja „neukorenjenog sopstva” karakterističnog za komunitarističku tradiciju i nekritičkog priklanjanja prosvetiteljskom nasleđu u razumevanju pojma osobe.

Društveno-istorijska analiza lične autonomije stavlja naglasak na ličnu istoriju delatnika. Prema Kristmanu, sopstvo ima dijahronijsku, temporalno produženu strukturu (Christman 2009: 87). Međutim, prošlost delatnika je zanemarena u hijerarhijskoj analizi lične autonomije, iako realne životne situacije i misaoni eksperimenti koji uključuju izlaganje delatnika nelegitimnim spoljašnjim uticajima pokazuju da lična istorija ima značajnu ulogu u formulisanju plauzibilne teorije lične autonomije. Da bi delatnik bio autonoman, potrebno je da sagleda sopstvenu prošlost, put kojim je postao ono što jeste ili formirao preferenciju, i da se nakon refleksije o ličnoj istoriji ne oseća otuđeno od trenutnog stanja stvari (bez obzira da li se oseća otuđeno ili neotuđeno od procesa formiranja preferencije).

Društveno - istorijska analiza lične autonomije, takođe, treba da igra ulogu u široj političkoj teoriji. Za Kristmana lična autonomija je koncept koji nije samo od intrapersonalnog značaja, nego i osnova za interpersonalno poštovanje. Prema tome, ovaj koncept je od podjednake važnosti za javna pitanja, kao i za privatne odluke, i trebalo bi da bude od koristi za dizajn i regulaciju političkih institucija.

Ošana se slaže sa Kristmanom i drugim proceduralnim teoretičarima lične autonomije da ne može bilo kakvo društveno uređenje da bude kompatibilno sa ličnom autonomijom građana. Međutim, dok proceduralni teoretičari lične autonomije gledaju na određeno društveno uređenje kao više ili manje povoljno za ličnu autonomiju, kao na nešto što može da oslabi ili osnaži već postojeću autonomiju delatnika, Ošana u knjizi *Lična autonomija u društvu (Personal Autonomy in Society)* razvija drugačiji pogled na ovu vezu prema kome institucionalizacija određenih prava i sloboda konstituiše ličnu autonomiju. Stoga, u društveno - relacionoj analizi lične autonomije subjektivni osećaj o autentičnosti sopstvenih želja je od sekundarnog značaja, dok u prvi plan izbijaju objektivne okolnosti u kojima se delatnik nalazi.

4.1. Autentičnost u kontekstu nezamislivosti i neizbežnosti

Kristman razmatra ličnu autonomiju koristeći se određenjem slobode izbora Vila Kimlike (Will Kymlicka) (Christman 2009: 121–122). Sloboda izbora je kapacitet da se reflektuje o sopstvenim željama i bira među konkurentnim alternativama. Sloboda izbora je sačinjena iz tri odvojene komponente. Prva komponenta se odnosi na zahtev za otvorenošću opcija, odnosno da se bez dobrog razloga ne mogu ograničavati alternative dostupne pojedincu. Druga komponenta se odnosi na sposobnost pojedinca da odbaci želju koju ima, tj. da uspe da zameni jednu želju drugom. Sposobnost da se promeni želja ne sme za pojedinca da predstavlja samo puku teorijsku mogućnost, nego on, zaista, treba da ima psihološku sposobnost (kao i društvenu podršku da tu sposobnost održi) da se izmakne u odnosu na neku svoju želju i ozbiljno razmotri njenu vrednost (Christman 2009: 121). Treća komponenta predstavlja racionalni aspekt slobode izbora, odnosno da jednom, kada pojedinac postigne psihičku pokretljivost u kretanju među alternativama i spremnost da ih potencijalno zameni, bude sposoban da ocenu alternativa napravi, tj. da ih kritički prosuđuje kao bolje ili lošije po sebe (Christman 2009: 122).

Posmatrana odvojeno od ostale dve, prva karakteristika slobode izbora ne samo da sama po sebi nije dovoljna za autonomiju osobe, nego, čak, može i ometati njeno ostvarenje, o čemu su opširnije pisali Džerald Dworkin i Kes Sanstin (Cass Sunstein) (Dworkin 1988: 62–84, Sunstein 2014: 141–154). Oba autora dovode u pitanje rasprostranjenu normativnu pretpostavku među ekonomistima i političkim filozofima kojom se vrednost pripisuje većem izboru. Za njih nije sporno da postojanje izbora samo po sebi ima važnu konstitutivnu ulogu u ličnoj autonomiji. Kroz proces prihvatanja odgovornosti za donesene odluke delatnik ne samo da razvija određeni životni plan, nego se on tim putem i autorizuje. Međutim, vrednovati izbor nije isto što i vrednovati maksimizaciju izbora (Dworkin 1988: 80–81).

Rasprava se komplikuje kada u sliku uključimo i druge delatnike. Otvaranje opcije, koja je do tada bila zatvorena, može stvoriti pritisak kod određenih ljudi da se komformiraju dominantnom izboru ili da svoj integritet i hrabrost iskazuju na način koji bi radije izbegli (Dworkin 1988: 68–69). Komformizam nije jedina pojava do koje uspostavljanje izbora u nekoj oblasti može da dovede, a da demotiviše delatnike da prave određene izbore. Uspostavljanjem izbora, karakter određene opcije može da se promeni (komodifikacijom prethodno dekomodifikovanih dobara delatnici se onemogućavaju da pružaju dobra i usluge kao dobra i usluge koje se ne mogu naći na tržištu) ili da priroda opcije ostane ista, ali da se učini manje vrednom kroz promene u alokaciji resursa neophodnih za održavanje privlačnosti alternative koju uspostavljanje izbora može izazvati (Dworkin 1988: 69–73). Na kraju, postoji određeni broj slučajeva u kojima se paternalizam smatra poželjnim, odnosno u kojima bi uspostavljanje izbora moglo da navede delatnika da se ponaša suprotno svojim dugoročnim interesima usled sklonosti ka pravljenju grešaka ili problema sa samokontrolom (Dworkin 1988: 76, Sunstein 2014: 144).

Drugu komponentu slobode izbora (sposobnost za promenom želje), Kristman ne smatra neophodnom u situacijama u kojoj se pojedinac ne oseća otuđeno od svoje želje i navodi u prilog svoje teze primer roditeljsku ljubav. U vezi sa trećom komponentom slobode izbora, racionalnom refleksijom, Kristman pravi paralelno ograničenje onom koje je napravio u vezi sa drugom komponentom, kreirajući tako pojmovnu distinkciju između refleksije u užem i širem smislu. Refleksija u užem smislu reprezentuje sposobnost da se daju razlozi u prilog sopstvenih želja, razmotri cena tih želja i eventualne poteškoće u vezi sa njihovim ostvarenjem (Christman 2009: 122–123). Kritička refleksija u užem smislu ima formu hipotetičkog kontračinjeničkog promišljanja u kome se pažnja usmerava na određenu želju i postavlja se pitanje kako bi bilo nemati tu želju, dok sve ostalo ostaje konstantno (Christman 2009: 156). Samo ovaj tip refleksije je, prema Kristmanu, neophodan za ličnu autonomiju. Suprotno tome, refleksija u širem smislu – definisana kao sposobnost da se zapitamo da li naša želja ima osnovu, odnosno da je razmatramo iz pozicije osobe koja takvu želju nema – previše je zahtevna, i stoga ne bi trebalo da se smatra preduslovom za ličnu autonomiju (Christman 2009: 123).

Kako bi opravdao relativizaciju Kimlikinog razumevanja slobode izbora, Kristman ukazuje na različite načine na koji određeni aspekti naše samokoncepcije nisu podložne izmenama. Pored roditeljske ljubavi koju smatra „psihološkom činjenicom”, Kristman navodi i „biološke činjenice”, poput tela, pola, seksualne orijentacije i rase, i drugih sličnih ljudskih karakteristika za koje se uglavnom veruje da nad njima delatnik nema kontrolu, u smislu da može da ih izmeni, a koje često u velikoj meri određuju naše izbore. Bez obzira na to, nismo skloni da izostanak kontrole nad psihološkim i biološkim činjenicama doživljavamo kao ograničenje onda kada se od njih ne osećamo otuđeno. Do sličnih zaključaka došla je i Ošana pokušavajući da ustanovi šta se dešava sa ličnom autonomijom u situaciji u kojoj deo sopstva sa kojim se osoba ne identifikuje nije podložan promeni.

U tekstu „Autonomija i lični identitet” (Autonomy and Self-Identity), Ošana pokušava da ustanovi od kojih konstitutivnih delova je sačinjen lični identitet, a zatim, da pronikne u prirodu veze ličnog identiteta i autonomije (Ošana 2005: 78). Ličnom identitetu prethodi identitet osobe jer se lični identitet zasniva na centralnim karakteristikama identiteta. Centralnim karakteristikama identiteta Ošana naziva karakteristike velike motivacione snage, karakteristike koje vode praktična razmatranja, uključujući i one koje dominiraju u stresnim i konfliktnim situacijama, kao i one karakteristike od kojih sve druge zavise. Ono što je posebno interesantno je, da u centralne karakteristike identiteta, Ošana ubraja i lična svojstva koja se delatniku obično pripisuju i nisu predmet njegovog izbora, poput rase i rodnog identiteta (Ošana 2005: 83). Centralne karakteristike identiteta funkcionišu kao sirovi materijal kojim osoba započinje proces istraživanja sebe. Procena centralnih karakteristika identiteta rezultira ličnim identitetom delatnika.

Odnos lične autonomije i ličnog identiteta ima sličnu strukturu kao i odnos identiteta i ličnog identiteta. Ova sličnost ogleda se u tome što lični identitet predstavlja preduslov za ostvarenje lične autonomije, na isti način na koji identitet predstavlja uslov postojanja ličnog identiteta. Lična autonomija pretpostavlja lični identitet, odnosno delatnikovu koncepciju sebe, zato što lični identitet predstavlja katalog duboko ukorenjenih želja u odnosu na koje delatnik postupa autonomno ili neautonomno. Prema Ošaninim rečima:

Bez prethodne koncepcije sebe, barem neke radne verzije, osoba ne može biti autonomna. Ne zato što joj karakteristike koje su konstitutivne za njenu koncepciju sebe omogućavaju da njeni životni izbori imaju *određeni* oblik ili da krene u *specifičnom* smeru. Nego zato što je snabdeva kompasom za pronalaženjem smera postupanja koji je najviše *u skladu sa onim što je emocionalno, imaginativno i kognitivno značajno delatniku*. (moj kurziv – M.K.) (Ošana 2005: 85).

Ošanino i Kristmanovo istraživanje o identitetu, ličnom identitetu i voljnoj nužnosti, odnosno nezamislivosti, u velikoj meri je informisan Frankfurtovim razmišljanjima u vezi sa ovom temom. Kada se radi o odnosu pasivnosti i aktivnosti Frankfurt piše:

Ispravno je pripisati osobi, u striktnom smislu, samo neke događaje u istoriji njenog tela. Drugi – s obzirom na koje je ona pasivna – imaju svoje pokretačke principe izvan nje i mi je nećemo identifikovati sa tim događajima. Određeni događaji u istoriji osobinog duha isto tako imaju svoje pokretačke principe izvan nje. Ona je pasivna s obzirom na njih i oni joj takođe neće biti pripisani. Osoba se ne identifikuje sa bilo čim što joj prolazi kroz glavu baš kao što se ne identifikuje sa bilo čim što se dešava u njenom telu. Naravno, svaki pokret u osobinom telu je događaj u njenoj istoriji; u ovom smislu on je njen pokret, i ničiji drugi. U istom smislu, svi događaji u istoriji osobinog duha su takođe njeni (...) Ali ovo je samo gruba doslovna istina koja prikriva razlike dragocene u jednom, kao i u drugom slučaju (Frankfurt 1988: 61).

Oslanjajući se na Frankfurtove rad, konkretno na njegovu kategoriju nezamislivog (unthinkable), Ošana i Kristman razvijaju ideju voljne nužnosti koja proizlazi iz nezamislivosti alternativnog stanja stvari. Nezamislivo, prema Frankfurtu, uključuje postupke koji se, prosto, ne mogu sprovesti bez obzira na snagu razloga koji im idu u prilog (Frankfurt 1999: 113). Karakteristike, bez kojih delatnik ne bi više sebe doživljavao kao istu osobu, imaju status želje drugog reda. Prema tome, želja drugog reda ne određuje samo ono šta će delatnik da čini, nego i ograničava opcije koje su mu otvorene tako što određuje i šta delatnik nikako ne može da želi ili šta mora da želi. U tom smislu, granice ličnog identiteta su oblikovane našim željama drugog reda koje nepromenljivost crpe iz duboke brige za određenim stanjem stvari. Primeri koje Kristman navodi za ovakav tip želje su: zaljubljenost, roditeljska ljubav, ali i verska ubeđenja (Christman 2009: 125, 160).

U tom kontekstu, otvara se interesantno pitanje o proceni želja drugog reda. Kristman je ovaj problem razrešio uspostavljanjem distinkcije između refleksije u užem i širem smislu, pritom odustajući od Kimlikine ideje da je za slobodu izbora neophodna refleksija u širem smislu. Do sličnog zaključka dolazi i Ošana. Već smo rekli da se lični identitet formira kroz procenu centralnih karakteristika identiteta. Na drugom mestu, Ošana na sledeći način opisuje vezu drugostepenih želja i procene: „(...) lični identitet oblikuje (...) određeni tip želja višeg reda – naime, onih koje činimo neuklonjivim zbog naše evaluativne privrženosti njima.” (Ošana 2005: 80).

Postavlja se pitanje kako bi „evaluativna privrženost”, o kojoj Ošana govori, trebalo da izgleda ukoliko nam je alternativa određenom stanju stvari nezamisliva. Stanje stvari koje je predmet želje, prema tome, ne može da se procenjuje sameravajući se u odnosu na alternative. Čak, i kada bi nam alternative stanju stvari koje je predmet želje bile zamislive, bilo bi neophodno ustanoviti kriterijum u odnosu na koji bismo ih poredili. Takav kriterijum bi, u tom slučaju, morao da ima formu želje trećeg reda, čime se suočavamo sa problemom beskonačnog regresa. Ošana izbegava beskonačni regres kroz specifičan način na koji zamišlja procenjivanje želja drugog reda, a koji je, verujem, analogan Kristmanovom rešenju. Naš lični identitet nam se razotkriva pri pokušajima da odgovorimo na pitanje šta bismo uradili u situaciji u kojoj su naše želje dovedene u pitanje određenim okolnostima. Ukoliko ne bismo mogli da revidiramo ili odbacimo želje u takvim okolnostima, a da se i dalje osećamo kao ista osoba, onda bi se radilo o komponentama našeg ličnog identiteta. Prema tome, alternative željama drugog reda nisu nezamislive u striktnom smislu te reči. Ono što je delatniku, *zapravo, nezamislivo jeste to da živi takvu alternativu, istovremeno ostajući ista osoba.*

Kao i voljna nužnost, tako se i situaciona nužnost odnosi na nepromenjive centralne komponente ličnosti delatnika. Međutim, za razliku od voljne nužnosti, koja svoj nužan karakter crpi iz toga što je delatniku stalo do centralnih komponenti svoje ličnosti i nezamislivo mu je da bude drugačije, situaciona nužnost se odnosi na one osobine koje su za delatnika neizbežne jer su van sfere njegovog uticaja, odnosno osobine koje su produkt slučaja poput fizičkih i mentalnih osobina, talenata, temperamenta, rodnog identiteta, pola, etničkog porekla, porodičnih veza i sličnog. Prema Ošani, lična svojstva poput navedenih su dvostruko neizbežna. Prvo, ona su neizbežna zato što su prirodna, u smislu da se delatnik sa njima rađa. Pored toga, ona su neizbežna

zato što nepromenljivo oblikuju identitet delatnika. Situaciona nužnost je posebno interesantan tip nužnosti jer nam pokazuje u kojoj meri je naš lični identitet u vezi sa našim identitetom, tj. osobinama koje delatnik ne bira (Oshana 2005: 83). Prema Kristmanu i Ošani, veliki broj delatnika oseća rasu ili rodni identitet kao deo svog ličnog identiteta. Kristman navodi da, iako su neki delatnici sposobni da racionalno procenjuju svoj kulturni i rasni identitet, mnogi svoju vezu sa tim karakteristikama opisuju kao sveobuhvatnu pozadinsku činjenicu njihovih života koja nije otvorena za modifikaciju (Christman 2009: 125, 145).

Štaviše, delatnici mogu da se osećaju otuđeno od ličnih svojstava, ali da ta svojstva, bez obzira na to, utiču na njihov lični identitet zbog interakcije sa drugima iz njihove okoline. Reakcije drugih na određenog delatnika mogu da budu zasnovana predubeđenjima koja imaju o delatnicima određenog roda ili rase i da povratno utiču na lični identitet delatnika sa takvim ličnim svojstvima. U tom smislu, zato što delatnici ne formiraju svoj lični identitet u društvenom vakuumu, nije neophodno da se identifikuju sa određenim ličnim svojstvima, kako bi ona postala značajan deo njihovog ličnog identiteta. Međutim, šta se dešava sa ličnom autonomijom delatnika koji se nalazi u takvoj situaciji? Da li je takvom delatniku narušena lična autonomija s obzirom na to da se nije identifikovao sa ličnim svojstvom, a da ono, ipak, jeste deo njegovog ličnog identiteta?

Autentičnost se ogleda u prihvatanju svojih kognitivnih i konativnih stanja. Imajući u vidu da Kristman i Ošana uključuju lična svojstva u lični identitet, uslov autentičnosti bi trebalo da zadovolje, kako nezamislive, tako i neizbežne komponente ličnog identiteta. Stoga, prema hijerarhijskoj analizi lične autonomije, osoba nije autonomna u pogledu određene želje ukoliko se nije identifikovala sa tom željom. Sa druge strane, Kristman i Ošana smatraju da je moguće biti autonoman i ne identifikovati se sa delom svog ličnog identiteta. Dok Kristman ograničava svoju kritiku autentičnosti definisane kao identifikacija postignuta kroz kritičku refleksiju u širem smislu, izgleda da je Ošana u potpunosti odbacuje (Christman 2009: 123, Oshana 2005: 87). Razmotrimo, prvo, Kristmanovo razumevanje uslova autentičnosti.

Izvor slabljenja zahteva za kritičkom refleksijom, kao i procesa identifikacije koji je sa njim usko povezan, može se tražiti u skepsi koju Kristman izražava u pogledu sposobnosti ljudi da sebi budu transparentni, odnosno sposobnosti da ispravno spoznaju svoje želje:

Naša sposobnost da pogledamo u naše duše onakve kakve one jesu je već duže vreme ozbiljno preuveličavana i često se pogrešno razumela. Filozofska tradicija koja postavlja našu „suštinu” u ovu sposobnost je zaista ozbiljan znak pomenutog pogrešnog razumevanja i preterivanja (...) (Christman 2009: 127).

Prema hijerarhijskoj analizi lične autonomije neophodno je da se osoba identifikuje sa željom prvog reda da bi sačuvala svoju autonomiju. Ipak, pojam *identifikacija* je problematično višeznačan zato što može sa jedne strane da označava puko *prepoznavanje* (acknowledgement) i *prihvatanje* (endorsement) (Berofsky 2007: 99–100). Prepoznavanje bi značilo da delatnik prosto konstatuje da ima određene želje drugog reda, ali ne mora nužno da se prema njima pozitivno odnosi. To je, dakle, proces kojim se centralne karakteristike identiteta prenose u lični identitet, u odnosu na koji se u narednom koraku vrši usaglašavanje želja prvog i drugog reda. U tom smislu, prepoznavanje je više saznajni nego evaluativni proces. Mi konstatujemo da određeni elementi našeg identiteta u značajnoj meri utiču na naš život, dopadali se oni nama ili ne. Kako se identifikacijom stavlja snažan naglasak na *procenu* želja ona je pre svega neki oblik prihvatanja. Prihvatanje može biti više ili manje entuzijastično i od stepena entuzijazma koji se zahteva pri procesu identifikacije zavisice i opseg želja u pogledu kojih će delatnik biti autonoman. Kristman u pogledu stepena entuzijazma potrebnog za identifikaciju prag postavlja vrlo nisko. Dovoljno je da se delatnik nakon kritičke refleksije ne oseća *duboko* otuđeno od želje (Christman 2009: 143). Pritom, kognitivno otuđenje mora da bude praćeno i analognom afektivnom reakcijom. Prema Kristmanu, hijerarhijska analiza lične autonomije je isuviše kognitivna i nefleksibilna u svom nastojanju da učini identifikaciju racionalnim i nepristrasnim procesom u kojem se procenjuje prihvatljivost želje prvog reda (Christman 2009: 144). Suština otuđenja je u otporu koji kod delatnika izaziva osećaj da je

želja ograničavajuća. Važno je, takođe, naglasiti da se ovde radi o specifičnoj vrsti negativnog suda, odnosno osećanja. Želja ne sme da se posmatra van kontekstu i neophodno je sagledati funkciju koju ima u narativu koji kreiramo sami o sebi. Kristman smatra da možemo prihvatiti aspekte sebe kojih nas je sramota (Christman 2009: 144–145). Prema tome, otuđenje podrazumeva otpor koji proističe iz naše procene želje kao neprihvatljivog elementa naše autobiografije. Stoga, želja se ne može izolovano posmatrati. Ukoliko tome dodamo da se od delatnika zahteva samo kritička refleksija u užem smislu, postaje jasniji minimalizam Kristmanovog tumačenja autentičnosti kao odsustva otuđenja od želje prvog reda. Kristman to čini kako bi svojom analizom lične autonomije obuhvatio što veći broj primera u kojima nismo skloni da delatniku pripisemo heteronomiju. I zaista, autentičnošću, kao odsustvom otuđenja, obuhvaćene su i želje prema kojima je delatnik neodlučan ili indiferentan kao autonomne. Da bi opravdao redukciju identifikacije na odsustvo otuđenja, Kristman se vraća primeru roditeljske ljubavi:

Nečiji stav prema, recimo, sopstvenom detetu (i nečija osećanja prema njemu) može biti isprepleten višeznačnostima, kompleksnim konfliktima, krivicom, ljubavlju, razočarenjem i nadom (...) Ali takva osoba, rekao bih, ne odbacuje u potpunosti *taj deo svog života*, niti aktivno pruža otpor motivacionim i emotivnim implikacijama koji se na njega odnose. Voleo bih da zahvatim realnost u konstrukciji koncepcije autonomije unutar koje takve osobe neće biti heteronomne zbog takvih ambivalencija i unutrašnjih tenzija (moj kurziv – M.K.) (Christman 2009: 143).

Pažljiv čitalac ne može da se ne zapita kako smo od procesa identifikacije sa željama došli do identifikacije sa čitavim segmentima sopstvenog života. Verujem da nejasnoća koja prevladava u pogledu predmeta identifikacije leži u srži navodnog problema na koji Kristman odgovara. Za sada ću ostaviti ovu temu po strani i svoj argument protiv ovakvog tumačenja identifikacije sačuvati za zaključna razmatranja. Pređimo sada na Ošaninu kritiku uslova autentičnosti.

Dok Kristman smatra da liberalni zahtev da aspekti identiteta budu stalno otvoreni za reviziju predstavlja samo drugu, jednako opresivnu krajnost u odnosu na komunitarističku nefleksibilnost u pogledu promene sopstva, Ošana ukazuje na to da je problem u tome što hijerarhijska analiza lične autonomije neopravdano povezuje centralnost određenih komponenti ličnog identiteta i identifikaciju delatnika sa tim komponentama (Christman 2009: 123). Delatnik može da prizna centralnost nekim komponentama ličnog identiteta, ali da odbije da se pozitivno prema njima odredi. Sa njom je saglasna i Fridman koju je, upravo potreba za objašnjenjem ljudske sposobnosti da prihvati svoje mane, navela da zastupa gledište prema kome je svaki mentalni fenomen jednako pravi ili istinit kao i bilo koji drugi i da nam je potreban fleksibilniji proces identifikacije od onog koji predlažu teoretičari hijerarhijske analize lične autonomije (Friedman 1989: 19–35).⁹ Iako su Fridman i Ošana saglasne u pogledu toga da identifikacija delatnika sa komponentom ličnog identiteta nije neophodna za ličnu autonomiju, Ošana ne dolazi do istog zaključka kao Fridman. Iz Ošaninog određenja ličnog identiteta je jasno da nije svaki deo identiteta osobe u jednakoj meri značajan za lični identitet delatnika, te tako nije u mogućnosti da prihvati dvosmernu identifikaciju Fridman, kojom bi se, pored usklađivanja želja prvog reda sa željama drugog reda, i želje drugog reda usklađivale sa željama prvog reda. Umesto toga, Ošana se odlučuje da oslabi uslov autentičnosti, tako da se njime više ne očekuje identifikacija, pa čak ni rešenje koje zastupa Kristman, a to je izostanak otuđenosti od želje, već samo to da osoba prepozna faktore koji su uticali na njen lični identitet. Delatnik na neki način treba da prihvati svoja lična svojstva, ali u sasvim određenom smislu - da ih prepozna kao deo svog ličnog identiteta:

Ključ za autonomiju nije to da li se osoba oseća otuđeno od karakteristika njene psihologije koje utiču na njen izbor i akcije, nego da li osoba odbija da prepozna centralnost tih karakteristika u svojoj psihičkoj ekonomiji. To bi ukazivalo na samozavaravanje i posledica bi bila prepreka vladavini sobom (Ošana 2006: 80).

---

⁹ Videti odeljak 3.2.3.

Neprepoznavanje ličnog svojstva kao dela svog ličnog identiteta bi bilo samozavaravanje koje bi moglo da naruši ličnu autonomiju delatnika, zato što je za autonomne odluke potrebna adekvatna informisanost. Međutim, prepoznavanje ličnog svojstva kao dela svog ličnog identiteta je sasvim drugačije od identifikacije sa ličnim svojstvom. Interesantno je Ošanino zapažanje da u pogledu ličnih svojstava, čak ni identifikacija sa ličnim svojstvom ne garantuje ličnu autonomiju:

(...) rasno sceniranje (scripting) je češće, nego ređe, sputavajuće u praksi. Za autonomiju nije dovoljno da osoba autentično prihvati društvena ograničenja koja su proizvod neizbežnih aspekata njenog života, jer činjenica da ta ograničenja smatra prihvatljivim ne znači da su prihvatljiva ili adekvatna za vladanje sobom. Nečija koncepcija sebe, kao pripadnika marginalizovane grupe (...), može da frustrira autonomiju, između ostalog zato što autonomija zahteva društveno prepoznavanje i poštovanje koje „sceniranje” često ometa, čak i onda kada je nečija koncepcija sebe autentično njena kao što srednjestrujaške teorije zahtevaju. (Oshana 2005: 92).

Izgleda da, na ovom mestu, Ošana ukazuje na izostanak elaboracije uslova nezavisnosti od drugih u proceduralnim teorijama lične autonomije u koje, pored Frankfurtove i Dvorkinove hijerarhijske analize, ubraja i teorije lične autonomije Majers i Kristman (Oshana 2015: 6, Oshana 2006: 21–47). Bilo da smo se identifikovali ili nismo sa nekim ličnim svojstvom, sa stanovišta autonomije važno je samo koliko nas „scenario”, odnosno neka vrsta uloge koja se vezuje za to lično svojstvo sputava u ostvarenju naših planova. Manjinske grupe često imaju „scenario” koji nije u skladu sa afirmacijom njihove lične autonomije, pa bi u takvim situacijama zadovoljenje uslova autentičnosti moglo biti u sukobu sa zadovoljenjem uslova nezavisnosti od drugih. U sledećem potpoglavlju ću se osvrnuti na modalitet koji je uslov nezavisnosti dobio unutar društvene analize lične autonomije.

4.2. Nezavisnost u društvenoj analizi lične autonomije

Na prvi pogled, uslovu nezavisnosti u *Politikama osoba*, Kristman posvećuje nesrazmerno malo pažnje u odnosu na važnost koju ovaj uslov ima za ličnu autonomiju i svodi se na uzgredne, sporadične opaske da refleksija ne sme da bude rezultat manipulativnih sila, društvenih uslova (uskraćivanje minimalnog obrazovanja i nedovoljno izlaganje alternativama) i psiholoških uslova (različite patologije, nekontrolisani bes, velike doze halucinogenih droga) koji onemogućavaju minimalno samorazumevanje (Christaman 2009: 146–147). Ne samo što, izgleda, da se ne nudi jasan kriterijum za procenu legitimnosti uticaja, nego se i nelegitimnost uticaja za koje se generalno smatra da nesporno narušavaju ličnu autonomiju, poput pretnje, dovodi u pitanje na jednako nesistematičan način ostavljajući nas tako u još većoj nesigurnosti u pogledu toga u kojoj meri i kakvim sredstvima je moguće uticati na pojedinca, a ne narušiti njegovu ličnu autonomiju (Christaman 2009: 171). Kristmanova definicija lične autonomije zapravo sadrži dva uslova od kojih nijedan nije uslov nezavisnosti:

- 1) Uslov kompetencije, prema kome delatnik da bi bio autonoman mora da ima kapacitet da:
  - a) formira nameru da deluje na osnovu želje,
  - b) kritički reflektuje o želji;
- 2) Uslov autentičnosti, prema kome delatnik da bi bio autonoman mora da:
  - a) kritički promišlja želju u različitim uslovima sagledavajući je u kontekstu istorijskog procesa u kom je nastala,

- b) nije otuđen od želje u smislu da oseća i prosuđuje da ona ne može biti prihvatljiv deo autobiografskog narativa,
- c) delatnikova refleksija o želji nije ograničena faktorima koji izobličavaju refleksiju (Christman 2009: 155).

Iako nije eksplicitno naveden, uslov nezavisnosti je sadržan u uslovu autentičnosti očigledno kroz 2c, ali i na posredan način u delu 2a. Naime, zahtev za sprovođenjem refleksiju u *različitim uslovima* čini mi se ključnim jer ako odsustvo otuđenja opstaje u susretu sa različitim životnim okolnostima, onda se opravdano može zaključiti da je delatnik gotovo izvesno autonoman u pogledu želje koja je predmet kritičke refleksije. Zapravo, jedina situacija u kojoj se ne bi moglo zaključiti da je delatnik autonoman u pogledu želje od koje nije otuđen u različitim životnim okolnostima je ona u kojoj iako postoji varijetet u uslovima, nijedan nije takav da ne izobličava refleksiju delatnika. Verujem da je upravo svrha 2c da predupredi takve situacije, odnosno da onemogući da se pripíše autentičnost odsustvu otuđenja onda kada je ono proizvod kritičkog promišljanja koje je izobličeno iako je sprovedeno u različitim uslovima, ali su svi bili opresivni. Zanima me kako možemo bolje da razumemo ovaj uslov nezavisnosti inkorporiran u uslov autentičnosti. Što se tiče zahteva za varijetetom uslova u kojima se kritička refleksija sprovodi, moguće ga je interpretirati koristeći se političkom filozofijom Džona Stjuarta Mila. Jedan od najinteresantnijih argumenata koje Mil u svom eseju *O slobodi* iznosi, u prilog slobodi manjina, je da zapravo one povratno uvećavaju autonomiju većine (Mill 1969: 69–91, Mulgan 2007: 29–30). Samo u susretu sa manjinskim životnim stilovima pripadnici većine, zapravo, imaju mogućnost da uvide da li su autonomni u pogledu svojih želja. Prisustvo manjinskih životnih stilova u javnoj sferi ne proširuje samo horizonte pripadnika većine na način na koji bi to učinio, na primer, neki naučnofantastični roman. Ono funkcioniše kao konkretna proizvodnja mogućnosti za većinu u smislu da neki realni delatnici imaju drugačije živote koji su do tada većini možda bili nezamislivi, ali koji bi u interakciji sa manjinom mogli da im se u nekim aspektima ili u celosti dopadnu i da ih navedu da promene svoje živote u sasvim neočekivanom smeru.

Pojava uslova 2c je u Kristmanovoj definiciji lične autonomije iznenađujuća, s obzirom na njegovu argumentaciju protiv eksternalističkih formulacija uslova kojim se adresira proces formiranja želje delatnika. Za razliku od internalističkih formulacija u kojima je stav samog delatnika prema procesu formiranja želje od ključnog značaja za donošenje zaključka o tome da li je u pogledu nje autonoman, u eksternalističkim formulacijama proces formiranja želje bez kog nema autonomije je nezavisan od toga da li ga delatnik prihvata (Christman 2009: 138). Jasno je da, posmatrani zajedno, uslovi 2a i 2b predstavljaju internalistički odgovor na problem manipulacije. Međutim, kako treba razumeti uslov 2c? Da li delatnikova refleksija o želji ne sme da bude ograničena faktorima *za koje delatnik smatra* da izobličavaju refleksiju ili je faktore koji izobličavaju refleksiju moguće odrediti objektivno, bez pozivanja na stav delatnika o njima? Ukoliko se uslov 2c razume u prvom smislu, bilo bi neophodno da delatnik zauzme stav i o istorijskom procesu u kom je želja koja je predmet promišljanja nastala, ali i o faktorima pod kojima se promišljanje vrši. Međutim, pitanje je u kojoj meri je delatnik za to sposoban. Izgleda da je zahtev za različitošću uslova u kojima se kritički promišlja želja, upravo i uveden zbog nemogućnosti da se u potpunosti oslonimo na sposobnost delatnika da prepozna faktore koji izobličavaju refleksiju. U suprotnom, da je delatnik sposoban da prepozna ove faktore, uopšte ne bi ni bilo neophodno da se kritička refleksija odvija u različitim uslovima. Rezon iza uslova 2a je, da će se kroz variranje uslova u kojima delatnik vrši kritičku refleksiju u određenoj kombinaciji, pojaviti faktor koji će je izobličiti i dovesti do drugačijih rezultata kritičke refleksije od onih u redovnim uslovima. Drugačiji rezultati kritičke refleksije treba delatniku da signaliziraju da je pod nelegitimnim spoljašnjim uticajima. Pojam nelegitimnih spoljašnjih uticaja Kristman uvodi u članku „Autonomija: Odbrana podeljenog sopstva” (Autonomy: A Defense of the Split-Level Self) koji je nastao kao odgovor na kritiku hijerarhijske analize lične autonomije Fridman (Christman

1987: 281–293).¹⁰ Kako bi odbranio hijerarhijsku analizu lične autonomije od prigovora da je nepotpuna i da zapada u problem beskonačnog regresa zato što ne osigurava autentičnost želja drugog reda, Kristman rešenje traži u razradi uslova proceduralne nezavisnosti. Prema Kristmanu, neophodno je uspostaviti distinkciju između legitimnih i nelegitimnih spoljašnjih uticaja koja neće odražavati ontološku podelu između kauzalnosti i slobode volje, nego će biti utemeljena na konvenciji koje će biti proizvod „naših najdubljih intuicija o tome šta uzimamo kao primere nespontanog donošenja odluka” (Christman 1987: 290). Stipulacija koju Kristman predlaže je da su nelegitimni spoljašnji uticaji oni koji dovode do toga da se delatnik, po saznanju o tome da je na takav način stekao želju, oseća otuđeno od te želje (Christman 1987: 290–291). Kristman ilustruje nelegitimne spoljašnje uticaje najrazličitijim primerima poput upotrebe psihoaktivnih supstanci, manipulacije, hipnoze, ali i straha, pritiska okoline, ekonomskog pritiska, pa čak i TV programa koji delatnik prati (Christman 1987: 289–291). Dakle, ne radi se o tome da se može objektivno utvrditi određeni skup uticaja kao nesporno nelegitimni uticaji, nego njihova nelegitimnost uvek zavisi od percepcije samog delatnika, kao i toga kako njegova percepcija povratno deluje na želju koji je proizvod datog uticaja.

Vratimo se uslovu 2a. Poznato je, na primer, da je slabost volje kod ljudi pri kraju dana najveća usled umora. Delatnik uveče reflektuje o svojoj dijete i (usled slabosti volje) dolazi do zaključka da treba da sa njom prekine. Ono što delatnik treba da uradi, da bi ustanovio da li je njegova želja da prekine dijete autonomna, je da reflektuje o njoj i ujutru (varijacija uslova). Ukoliko bi pri jutarnjoj refleksiji došao do različitog zaključka, nego pri večernjoj refleksiji, posredno bi saznao da je bio izložen nekom nelegitimnom uticaju (slabost volje izazvana umorom) jer rezultati refleksije o želji treba da ostaju konstantni u različitim uslovima da bi se smatrali autonomnim. Međutim, ukoliko delatnik neposredno može da ustanovi da je period dana faktor koji izobličava njegovu refleksiju, nije jasno zašto bi pribegavao jednom posrednom metodu kao što je varijacija uslova u kojima se sprovodi kritička refleksija. Ipak, čitav problem sa čisto internalističkom formulacijom uslova nezavisnosti jeste u tome što zapada u problem koji treba da reši. Problem manipulacije, upravo, nastaje kada delatnik sprovodi identifikaciju pod uslovima koji podrivaju čitav poduhvat. Ukoliko od procene delatnika zavisi i to koji će se uticaji smatrati legitimnim, a koji ne, onda se uvek može opet postaviti pitanje o potencijalnoj manipulaciji delatnika i pri toj proceni. Problem se zaista rešava uslovom 2a, ali samo donekle, jer problem opstaje ukoliko se kritička refleksija vrši u različitim uslovima, ali u kojima se umesto faktora koji izobličavaju refleksiju menjaju neki drugi faktori ili ako se jedan faktor koji izobličava refleksiju samo zameni drugim koji dovodi do istog rezultata. Prema tome, uslov 2c je nužan i neophodno ga je formulirati eksternalistički. Eksternalistička formulacija uslova 2c bi podrazumevala da faktori koji izobličavaju refleksiju delatnika budu objektivno određeni, odnosno da ne zavise od subjektivnog stava koji pojedinačni delatnik zauzima prema njima. Podsetimo, prema Kristmanovom viđenju, nelegitimni spoljašnji uticaji su samo oni koje sam delatnik procenjuje kao nelegitimne, a takva procena se manifestuje preko otuđenja od želje koje se javlja nakon saznanja da je proizvod takvog uticaja (Christman 1987: 290–291). To bi podrazumevalo da, recimo, legitimnost istog faktora dva različita delatnika mogu da percipiraju drugačije, odnosno da ga jedan doživljava kao da je izobličio njegovu refleksiju, a drugi tako da je njegova refleksija ostala očuvana, uprkos, izloženošću datom faktoru. Eksternalistička formulacija uslova nezavisnosti bi izbegla ovakav relativizam zato što bi nelegitimni uticaji bili univerzalno određeni za slične delatnike u sličnoj situaciji.

Eksternalističku formulaciju uslova nezavisnosti ponudila je Ošana. Prema njoj, „psihološka autonomija, poput one koju su prigrlili teoretičari koji su neutralni u pogledu sadržaja, ne može da osnaži osobe u mnogim oblastima života koje su ključne za uspešnu agencnost, a gde su uslovi opresije prisutni ili verovatni” (Ošana 2015: 5). U svojoj knjizi *Lična autonomija u društvu*, Ošana detaljnije objašnjava:

---

¹⁰ Vidi odeljak 3.2.3. Kritika hijerarhijske analize lične autonomije: Fridman

Oni koji prihvataju različitost kao vrednost skloni su da dopuste varijetet u izborima koje autonomna osoba može da napravi i izbegavaju da razgraniče skup društvenih uloga koje su intuitivno saglasne sa vladanjem sobom. Prema tome, branioci neutralnosti hvale neutralnost kao vrlinu. Ne vidim neutralnost u tako sjajnom i benignom svetlu (...) Ukoliko želimo da proceduralna nezavisnost bude smisleni kriterijum autonomije moramo da modifikujemo proceduralne/psihološke teorije autentičnosti tako da inkorporiraju određene stipulacije vođene sadržajem o prirodi, poreklu i plauzibilnosti osobinih motivacionih i volativnih stanja. (Oshana 2006: 80–81).

Pored uslova koji se uobičajeno navode kao uslovi za autonomiju, poput: epistemičke kompetencije, racionalnosti i proceduralne nezavisnosti, Ošana navodi još četiri: samopoštovanje, pristup izboru relevantnih opcija, kontrola ili moć i društveno-relacione karakteristike (supstantivna nezavisnost) za koje smatra da predstavljaju distinktivno njenu poziciju i tačke razilaženja sa ostalim, više proceduralistički orijentisanim, autorima (Oshana 2006: 76–90, 94). S obzirom da sam o slobodi izbora već obrazlagao u potpoglavlju 4.1, a o samopoštovanju u odeljku 3.2.4, na kontrolu i društveno-relacione karakteristike ću se fokusirati ovde zato što smatram da one pružaju materijal za dalju elaboraciju uslova nezavisnosti.

Već kod Ošaninog razmatranja uslova kontrole možemo da primetimo republikanski zaokret, za koji mislim da se nalazi u srži njenog pogleda na ličnu autonomiju:

(...) osoba koja je autonomna mora da ima društveni status koji štiti njeno pravo da upravlja ključnim aspektima svog života od drugih osoba i institucija koje bi, možda, pokušale da upotrebe prisilnu kontrolu nad njom. Autonomna osoba mora da bude osnažena da izazove druge koji bi mogli da pokušaju da je okrenu protiv njenih interesa ili koji bi mogli da pokušaju da je dominiraju, *čak iako nikada nema povoda da to učini* (moj kurziv – M.K.) (Oshana 2006: 84).

Dakle, neko zbog svog objektivnog društvenog statusa nije autonoman, čak i onda kada je uslov autentičnosti ispunjen. Važi i obrnuto, neko može da bude autonoman, čak i onda kada uslov autentičnosti nije ispunjen samo zahvaljujući svom društvenom statusu koji mu omogućava da se efikasno suprotstavi dominaciji. Prema tome, mišljenje delatnika o samom sebi koje zauzima centralno mesto u pogledima na ličnu autonomiju drugih teoretičara je na marginama Ošanine teorije. Za ličnu autonomiju delatnika je od veće važnosti u kakvom se društvenom odnosu nalazi prema drugima (Oshana 2006: 49). Da bi delatnik bio nezavisan:

- a) treba da ima minimalnu društvenu i psihološku sigurnost koja mu omogućava da se odupre arbitrarnom uticaju drugih i to bez prevelikog tereta;
- b) treba da bude slobodan da živi u skladu sa svojim ciljevima i vrednostima, čak i kada su one u suprotnosti u odnosu na ciljeve i vrednosti onih koji su u poziciji moći u odnosu na njega, odnosno da je mogućnost za njihovu eventualnu odmazdu nedovoljno velika da bi mogla da ga osujeti da živi na način na koji želi;
- c) ne sme, bez ranijeg preuzimanja obaveze, da se smatra odgovornim za potrebe, očekivanja i neuspehe drugih;
- d) treba da bude ekonomski samoodrživ u meri koja mu omogućava da bude nezavisan od drugih;
- e) treba da bude adekvatno informisan (Oshana 2006: 86–87).

Razmotrimo sada Kristmanove argumente protiv eksternalističkih formulacija uslova nezavisnosti koja se razvija u dva smera. Prvim se ukazuje na mnogobrojne načine na koje delatnik može da ograniči svoju nezavisnost na određeno vreme, a u svrhu ostvarenja racionalnog, nezavisno formulisanog cilja (Christman 2009: 139). Ovde govorimo o primerima koji imaju identičnu

strukturu kao Odisejev susret sa sirenama, samo se akteri menjaju. Radi se o tome da delatnik unapred prepoznaje slabost svoje volje i prevazilazi je metodom koja, posmatrana van šireg konteksta, izgleda kao da zaista narušava njegovu nezavisnost. Drugom linijom argumentacije, koja nije sasvim odvojena od prve jer je vreme često ključan faktor u sagledavanju šireg konteksta, ističe se značaj vremena, odnosno, preciznije rečeno, značaj *prošlosti* za ličnu autonomiju delatnika. Većinu naših želja smo prihvatili ne podvrgavajući ih kritičkoj refleksiji bilo kakve vrste zato što u ranim stadijumima razvoja delatnici nisu sposobni da to učine. Međutim, prema Kristmanu ovaj period nije ograničen samo na detinjstvo:

Jezik koji koristimo, način na koji smo podignuti, čak i ključna „postupanja” kao što su zaljublivanje ili imanje dece, mogu biti stvari u vezi sa kojima nemamo veliku kontrolu, u koja upadamo ne razmišljajući ili prosto po inerciji događaja. Pored toga, mnogi načini života su formirani kroz pravila i disciplinujuće prakse koje oni koji takve živote vode nikada ne bi pomislili da dovedu u pitanje i nad kojima nemaju kontrolu (Christman 2009: 140).

Dok iz eksternalističke perspektive ovo predstavlja problem, Kristman na usvajanje želja u takvim uslovima gleda kao na samo jedan od mnogobrojnih legitimnih načina da se razviju određene karakteristike i vrednosti. Konceptija lične autonomije bi tako morala da ostavi prostora i za pristupe životu koje karakteriše automatizam i odsustvo refleksije dokle god oni ne predstavljaju represiju i manipulaciju (Christman 2009: 140).

Kako, na kraju, uzimajući sve ovo u obzir treba da razumemo uslov 2c? Kristman o ovome piše opisujući refleksiju koja bi trebalo da izbegne problem regresa. Ta refleksija bi „morala da bude takva da nije proizvod društvenih i psiholoških uslova koji onemogućavaju adekvatnu procenu sebe” (Christman 2009: 146–147). Delatnik treba da ima generalni kapacitet da reflektuje o sebi i svojim uslovima bez ograničenja, patologije i manipulacije, ali i od faktora koji onemogućavaju minimalno samorazumevanje kao što su nekontrolisani bes, visoke doze halucinogenih supstanci, ali i nedovoljno obrazovanje i, već razmatrana, sužena izloženost alternativama.

4.3. Problemi sa društvenom analizom lične autonomije

Što se tiče prve linije Kristmanove argumentacije protiv eksternalističkih interpretacija uslova nezavisnosti, ona je plauzibilna. Krajnji rezultat isključivanja mogućnosti da se upotrebe sredstva kojima se zaobilaze racionalni kapaciteti delatnika kako bi se ostvarili njegovi dobro promišljeni ciljevi bio bi sasvim sigurno manje, a ne više autonomije. Međutim, Maleova konceptija lične autonomije (za koju Kristman smatra da ima eksternalističke elemente) ostavlja prostora da delatnik sam sebe ograniči u tom smislu.¹¹ Druga linija Kristmanove argumentacije je tamo gde zapravo leži kontroverza jer se njome pravdaju takva ograničenja od strane drugih. Kao prvo, stavljati u isti koš ograničenja koja pred nas stavlja jezik koji koristimo sa time da neki ljudi po inerciji zasnivaju porodicu, predstavlja potcenjivanje prvog ili preuveličavanje drugog problema za ličnu autonomiju delatnika. Drugo, važno je razumeti šta u nadmetanju različitih konceptija lične autonomije može da funkcioniše kao kontraprimer. To pitanje je usko povezano sa pitanjem o tome šta predstavlja plauzibilnu konceptiju u ovom kontekstu. Sa jedne strane, ona je ograničena Dvorkinovim uslovom epistemičke mogućnosti, odnosno uslovom da lična autonomija ne može biti negirana svima, ili većini delatnika. Međutim, čini mi se da je neophodno formulisati i ograničenje kojim bi se odgovorilo na kretanje ka suprotnoj krajnosti. Šta je sa konceptijama koje ne isključuju nijedan spoljašnji uticaj kao nelegitiman ili samo mali skup uticaja prepoznaje kao takav? Ako svaki spoljašnji uticaj, ma koliko na prvi pogled bio nelegitiman, delatnik može da legitimizuje ako se ne oseća otuđeno od želje, iako ima punu svest o procesu kojim je došlo do želje, onda nije jasno kako se izbegava slučaj zadovoljnog roba. Ukoliko se uslov nezavisnosti ne odredi eksternalistički, ne

---

¹¹ Videti odeljak 3.1.1.

može da se izbegne paradoks da rob koji se ne oseća otuđeno od svoje uloge, iako zna kako je do nje došlo, zapravo autonoman. Problem je u tome što nema nikakvih garancija da, i procesom koji rezultira odsustvo otuđenja, nije manipulirano. Prema tome, da bi se izbegao problem beskonačnog regresa, delatnik ne može biti u isto vreme taj koji i autorizuje želju i uslove pod kojima će da autorizuje želju. Procena o tome šta predstavlja opresiju i manipulaciju ne može da zavisi isključivo od samog delatnika, nego treba da predstavlja društvenu konvenciju koja se univerzalno primenjuje na slične delatnike u sličnoj situaciji. Naravno, društvene konvencije se vremenom menjaju i svi mi, u većoj ili manjoj meri, svojim radom i ponašanjem doprinosimo potvrđivanju ili preispitivanju konvencija koje smo zatekli. Tako, sa određene vremenske distance, možemo da ocenimo određene uticaje kao opresivne ili na druge načine nelegitimne, koje naši preci nisu tako doživljavali ili su političke institucije bile tako organizovane da se glas onih koji su ih tako doživljavali ne čuje. Takođe, možemo da se zapitamo koji oblici uticaja na donošenje odluka delatnika su danas normalizovani, a koje će buduće generacije smatrati nelegitimnim. Mislim da postoje dva alata koja nam pomažu da, uprkos nespornoj ljudskoj pogrešivosti, održimo svačiju autonomiju barem na medijalnom nivou. Prvo, društvena konvencija o tome šta je nelegitimni uticaj ne sme da bude *liberalna*, odnosno ne sme da određuje kakve želje autonomni delatnici treba ili ne smeju da imaju, nego samo uslove u kojima se želje delatnika, kakve god one bile, mogu ili ne mogu smatrati autonomnim. Drugo, društvena konvencija o nelegitimnim uticajima ne sme da bude *antidemokratska*, odnosno mora da omogućiti istinski fer nadmetanje u političkoj areni, o čemu će biti više reči u narednim poglavljima.

Takođe, važno je naglasiti da problem nije u nekoj vrsti temporalne pristrasnosti gde bi se smatralo prihvatljivim da delatnik prihvati zaobilaženje njegovih racionalnih kapaciteta *pre* nego što se ono odvija, ali ne i *posle*. Na primeru sa Odisejom, to bi izgledalo tako da bi Odisej mogao da ne zna za sirene, ali da njegovi mornari znaju i da ga oni na silu vežu za brod kako ga njihova pesma ne bi dovela u opasnost. Nakon što čitav događaj prođe, mornari mogu da objasne Odiseju zbog čega su ga vezali, šta bi se dogodilo da to nisu učinili, i Odisej bi mogao da prihvati zaobilaženje svojih racionalnih kapaciteta *naknadno* i ono bi bilo jednako validno, kao i ono koje je prema originalnoj priči *prethodilo* samom događaju. Međutim, zamislimo da Odisej ima natprosečno dobar sluh i čuje pesmu sirena i na udaljenosti na kojoj prosečna osoba ne može da je čuje i, samim tim, je pod uticajem njihove pesme duži vremenski period. Ukoliko u tom vremenskom periodu prihvata zaobilaženje svojih racionalnih kapaciteta, njegov sud se ne može smatrati autonomnim, bilo da se brod približava ili udaljava od sirena, zato što je već izložen nelegitimnim uticajima.

Sa druge strane, problem sa Ošaninom formulacijom supstantivne nezavisnosti je u tome što je njima uglavnom adresirala prepreke slobodi postupanja, a ne ličnoj autonomiji. Izostanak neke od navedenih društveno-relacionih karakteristika, izuzev neadekvatne informisanosti, ne sprečava delatnika da autonomno formira želju, nego samo da je ostvari. Ošana nije jedina autorka koja slobodu postupanja podvodi pod ličnu autonomiju. Majers čini istu stvar sa pojmom samousmerenja koje prepoznaje kao konstitutivni deo lične autonomije (Meyers 1989: 20). Ovo nije u neskladu sa našim intuicijama da je autonomna geneza želje od malog praktičnog značaja ukoliko delatnik nije u mogućnosti da prema njoj i postupi. Međutim, to što su sloboda i autonomija komplementarne, ne bi trebalo da nas navede da pomislimo da se radi o jednom te istom pojmu, a još manje da oko karakteristika koje se odnose na slobodu postupanja centriramo teoriju lične autonomije, kao što to čini Ošana. Arneson, Frankfurt i Kristman jasno odvajaju ova dva pojma i njihovi argumenti u tom pogledu su ubedljivi (Arneson 1985: 433–435, Frankfurt 1971: 14, Christman 2009: 154–155).¹²

Kritikujući mešanje pojma slobode i autonomije Arneson pojašnjava da:

(...) kada pripisujemo autonomiju osobi mi tada govorimo da se ponaša ili da ima dispoziciju da se ponaša na određeni način. Sa druge strane, pripisujući slobodu osobi

---

¹² Više o razlici između slobode postupanja i lične autonomije u Uvodu.

mi tada govorimo *da ona nalazi u odnosu sa svojom sredinom* na koji se gleda kao na benefit (kako god ona odlučila da se se ponaša ili ne ponaša u odnosu na taj benefit). (moj kurziv – M.K.) (Arneson 1985: 434).

Ono što predstavlja Ošanina formulacija supstantivne nezavisnosti je upravo lista benefita, odnosno povoljnih relacija u kojima delatnik treba da se nalazi i kao takva ona primarno objašnjava slobodu postupanja, a tek posredno i ličnu autonomiju delatnika. Dijametralno od Ošane, Arneson smatra da autonomija osobe ništa ne govori o situaciji u kojoj se nalazi i navodi primer zarobljene osobe koja, uprkos mučenju, odbija da izda cilj za koji se bori (Arneson 1985: 434). To ne znači da nikakve spoljašnje uslove nezavisnosti ne treba odrediti u cilju očuvanja autentičnosti. Razmotrio sam Ošanino gledište upravo zato što internalističke koncepcije lične autonomije nisu posvećivale dovoljno pažnje uslovu nezavisnosti. Međutim, to treba da budu uslovi koji će biti relevantni za proces formiranja želje, a ne nastupati tek pošto je želja već formirana. U suprotnom, delatniku će se osigurati sloboda postupanja, ali ne i autonomija preferencije.

Međutim, Ošanina formulacija supstantivne nezavisnosti ima vrednost i za ličnu autonomiju delatnika ukoliko se razume kao svojevrsna zaštita od adaptivnih preferencija. Kroz široku slobodu postupanja minimizuje se mogućnost da delatnik formira svoje preferencije u okolnostima nepravde, čime bi se zaista narušila njegova autonomija. Prema tome, iako nije nemoguće da određeni delatnik uprkos vrlo nepovoljnim okolnostima održi velike aspiracije (i posledično istrpi visok stepen frustracije), većina delatnika za herojske poduhvate ovakvog tipa nije sposobna. Oni će, barem delimično, prilagoditi svoje želje okolnostima u kojima žive u cilju redukcije frustracije, a, samim tim, i narušiti sopstvenu autonomiju. Zbog toga je važno da se odnosi među delatnicima tako urede da ne trpe frustraciju koja je generisana nepravdom. To ne znači da delatnici neće osećati nikakvu frustraciju, na primer u vezi sa željama koje su neostvarive ili čije ostvarenje bi predstavljalo prepreku za ličnu autonomiju drugih, ali će frustracija koja kod većine ljudi generiše adaptivne preferencije biti neutralisana ispravljanjem problema koji ih uzrokuje, a to su nepravedne društvene okolnosti. U tom smislu, uslovi koje Ošana navodi dobro odgovaraju na ovaj izazov. Svet u kome neće biti generisane adaptivne preferencije ne može biti svet u kome ćemo biti ranjivi na arbitrarne uticaja drugih. Razlog tome, nije to što su lična autonomija i sloboda postupanja jedna te ista stvar, nego zato što je sloboda postupanja bez lične autonomije besmislena, a lična autonomija bez slobode postupanja narušena u velikoj većini slučajeva.

Ukazaću na tri problema sa Kristmanovom i Ošaninom relativizacijom uslova autentičnosti. Prvi problem se odnosi na nedovoljno jasnu distinkciju između pojma slučajnosti i neizbežnosti. U komponente ličnog identiteta uključena su lična svojstva za koja se smatra da ih karakteriše neizbežnost. Međutim, pažljivom analizom može da se ustanovi da se radi o svojstvima kojima je, pre, zajedničko to što su slučajna, nego što su zaista neizbežna. Razlog zbog kojeg Ošana i Kristman smatraju lična svojstva neizbežnim je taj što se sa njima rađamo i što nepromenljivo oblikuju naš identitet. Međutim, iz toga što se rađamo sa nekim svojstvom, ne sledi da je ono neizbežno. Zapravo, razvoj tehnologije i manjinskih prava povećava ličnu autonomiju delatnika, tako da je danas skup ličnih svojstava koje karakteriše neizbežnost manji nego ikada ranije. Zanimarivanjem ove činjenice problem neizbežnosti se predstavlja većim nego što zaista jeste. Skup svojstava koja su, zaista, neizbežna je danas toliko mali da je teško pronaći nesporne ilustracije ovog argumenta, pa tako na primer Ošana postavlja pitanje: „Do koje mere je osobina koncepcija sebe vezana za *neizbežnu* činjenicu da je žena?” (kurziv moj – M.K.). (Ošana 2005: 83). Kod Ošane su i pol i rodni identitet svrstani u neizbežne centralne komponente našeg identiteta. Najpre, sa rodnim identitetom se ne rađa, nego se on usvaja kroz socijalizaciju. Međutim, kao što iz činjenice da se sa nekim svojstvom rađa ne sledi da je ono neizbežno, tako i ne sledi da je neko svojstvo moguće izbeći samo zato što je proizvod socijalizacije. Na primer, učenje jezika je, takođe, proizvod socijalizacije, ali teško da osoba naprosto može da odluči da ga zaboravi jednom kada ga nauči. Međutim, nema razloga da verujemo da je rodni identitet poput jezika. Oduvek su postojale osobe koje su, iako socijalizovane kao žene, odlučile da žive kao muškarci i obrnuto. Neke osobe se ne osećaju komforno ni sa muškim, ni sa ženskim rodnim identitetom i žive između ili izvan rodne

binarnosti. Čak i da je Ošana mislila na „neizbežnu činjenicu” ženskog pola, već nekoliko decenija unazad moguće je prilagoditi telo željenom rodu. To pokazuje da ni rod, ni pol, za mnoge ljude više ne predstavljaju sudbinu. Prethodno rečeno nema za cilj negiranje postojanja skupa neizbežnih ličnih svojstava. Za delatnika koji boluje od hemofilije vrlo je rizično da prilagodi pol željenom rodu operativnim putem. Za njega je njegov pol ono o čemu Kristman i Ošana govore - neizbežno lično svojstvo. Međutim, namera mi je da istaknem da je skup neizbežnih ličnih svojstava manji nego što se predstavlja, kao i činjenicu da nije fiksiran rođenjem, nego trenutnim tehnološkim napretkom i stepenom prihvatanja manjinskih grupa u jednom društvu. Ipak, činjenica da problem neizbežnosti pogađa manji broj delatnika, ne znači da je on za pogođene delatnike išta manji problem. U tom smislu, problem neizbežnosti je i dalje vredan razmatranja, ukoliko nije zasnovan na pojmovnoj zbrci. Objašnjenjem sledećeg problema sa slabljenjem uslova autentičnosti pokušaću da pokažem da je nedoslednom upotrebom pojmova stvoren privid nemogućnosti zadovoljenja uslova autentičnosti u susretu sa neizbežnošću.

Drugi problem je taj što se slabljenje uslova autentičnosti zasniva na problematičnom uvođenju deskriptivnih iskaza i kompleksnih normativnih iskaza, kao legitimnog predmeta identifikacije. Želja je stav koji neko može da zauzme u pogledu onoga šta doživljava, odnosno stav koji može da utiče na nečije ciljeve i namere, i stoga bude relevantan za ličnu autonomiju delatnika. Prema tome, želja drugog reda bi bila stav o stavu koji je zauzet u pogledu onoga što doživljavamo ili ne doživljavamo. U tom smislu, želje drugog reda su neka vrsta kriterijuma kojim procenjujemo želje prvog reda, dok se one same ne procenjuju, ili se barem ne procenjuju onako kako se procenjuju želje prvog reda. Da li želja drugog reda može da se procenjuje u odnosu na to koliko je ona u nama duboko ukorenjena i koliko o njoj brinemo? Delatnik otkriva stepen ukorenjenosti njegove želje kroz nezamislivost alternative i neizbežnost date želje. Postavlja se pitanje kako puka činjenica da delatnik prepoznaje da poseduje određeno lično svojstvo može da predstavlja kriterijum za procenu želja prvog reda? Ako želje drugog reda predstavljaju neku vrstu stava, onda deskripcija „Ja sam Afroamerikanac” ili „Ja sam žena” ne može da bude želja drugog reda jer one treba da imaju formu normativnih iskaza poput: „Ne treba piti alkohol” da bi ispunile svoju ulogu u hijerarhijskoj analizi lične autonomije. Naime, kada delatnik ima želju drugog reda da ne treba da pije alkohol, on može da ustanovi da li jeste ili nije autonoman u odnosu na želju prvog reda da popije flašu piva. Iz deskripcije „Ja sam žena”, ne može se ustanoviti da li je delatnica autonoma u odnosu na neku prvostepenu želju ili nije. Iskaz „Ja sam žena” može da ima sporednu ulogu u procesu identifikacije sa željom prvog reda, kao što iskaz „Pivo je alkoholno piće” ima sporednu ulogu u prosuđivanju da li sam autonoman u pogledu svoje želje da popijem flašu piva. Međutim, takva deskripcija ne može da funkcioniše samostalno i mora biti praćena nekim normativnim iskazom, na primer: „Žene bi trebalo da se više bave politikom”. Zajedno sa deskriptivnim iskazom „Ja sam žena”, delatnica može da ustanovi da li je autonoma u pogledu svoje želje prvog reda da se priključi nekom političkom pokretu. Ličnim svojstvima može da se dodeli status želja drugog reda, ali lična svojstva neće igrati ulogu koje želje drugog reda treba da igraju u hijerarhijskoj analizi lične autonomije, odnosno one neće biti odlučujuće u pogledu identifikacije delatnika sa željom prvog reda. Druga stvar je, ukoliko Ošana pod ličnim svojstvom uključuje i ono što naziva „scenarijom”, odnosno ulogu i stereotipe koji se vezuje uz određeno lično svojstvo, na primer da biti žena uključuje preferenciju ka privatnoj sferi i odbojnost prema javnoj sferi, pa samim time, i političkom angažmanu. U tom slučaju, „scenario” bi mogao da igra ulogu želje drugog reda, ali se ne vidi na osnovu čega bi se on smatrao neizbežnim, s obzirom na to da delatnica može da izabere da svoj život ne vodi prema takvom scenariju. Međutim, Ošana ukazuje na to da se u velikoj meri neizbežnost stvara kroz povratnu reakciju drugih i da delatnica ne može prosto da izabere da ne vodi svoj život prema scenariju.

Nije sporno da društvena očekivanja postoje i da u nedovoljno liberalnim društvima ona mogu da imaju veliki uticaj na formiranje ličnog identiteta delatnika. Međutim, izjednačavati društvena očekivanja sa neizbežnošću deluje neosnovano. Da društveni pritisak, zaista, rezultira neizbežnošću, ne bismo mogli da vidimo pojedince i grupe koje nekonvencionalnim ponašanjem izražavaju autonomiju, čak i u najrepresivnijim društvima.

Na sličan način uključivanje kompleksnih normativnih iskaza može da stvori probleme u procesu identifikacije. Kao što smo mogli da vidimo, Kristmana je, između ostalog, kompleksan odnos koji neki roditelji imaju prema svojoj deci, naveo da zastupa minimalističko razumevanje autentičnosti kao odsustvo otuđenja jer u suprotnom mnogi delatnici ne bi bili autonomni roditelji. Kristmanova interpretacija uslova autentičnosti je zasnovana na kritičkoj refleksiji u užem smislu koja delatnika ne mora nužno da učini sposobnim i da promeni svoju želju. Time je Kristman osigurao autonomiju delatnicima sa privrženostima nekim idealima i osobama, a za koje je, navodno, nezamislivo da promene svoju želju.

Prvo bih prigovorio da zamislivost određenog stanja stvari nije determinisana isključivo privrženosti, nego i kompleksnošću onoga što se pokušava zamisliti. Iako su primeri koje Kristman daje, kako bi opravdao svoje minimalističko shvatanje autentičnosti, nesumnjivo primeri ličnih privrženosti (zaljubljenost, verska ubeđenja, roditeljska ljubav), oni su, takođe, i vrlo kompleksni predmeti promišljanja. Naime, to su čitavi segmenti života nekog delatnika. Očekivano je da će, već iz same kompleksnosti takvog objekta promišljanja, zamislivost alternativnog stanja stvari delatniku biti otežana, *bez obzira u kojoj meri mu je privržen*. Za problem kompleksnosti postoji rešenje koje ne podrazumeva odustajanje od kritičke refleksije u širem smislu i posledično svodenje autentičnosti na odsustvo otuđenja, a to je analiza. Pre nego što neko kaže da mu je nezamislivo da ne voli svoje dete i pripiše to jakoj privrženosti tom detetu, trebalo bi da se kroz analizu osigura da nezamislivost, zapravo, ne proizilazi iz neodređenosti takvog iskaza. Neophodno je kompleksne iskaze razložiti na proste. Delatnik će nakon toga mnogo lakše ustanoviti da li je autonoman u pogledu svake pojedinačne želje u vezi sa svojim detetom, a koje uzeti zajedno predstavljaju skup želja koji nazivamo „roditeljska ljubav” i koje posmatrane zbirno i ne mogu da se evaluiraju. Takođe, neutralisaće se problem nezamislivosti jer jedno je zamisliti da se ne voli sopstveno dete generalno, a drugo je zamisliti da se ne voli da ono radi X ili Y. Dakle, ovde se radi o neadekvatnom pristupu, o nekoj vrsti „kategorijalne greške” (Ryle 1949: 7–24). Kada se delatnik krajnje uopšteno zapita da li mu je zamislivo da ne voli svoje dete, to je slično pitanju „Gde je univerzitet?”. Kao što univerzitet nije nijedan pojedinačan objekat, nego ga više pojedinačnih objekata čine zajedno, tako je i roditeljska ljubav nešto sa čime delatnik može da se, uz izvesne aproksimacije, samo posredno identifikuje tako što će se, pre toga, identifikovati sa konkretnijim iskazima poput: „Da li mi se dopada karijerni izbor mog deteta?”, „Da li mi odgovara učestalost kojom me posećuje?”, „Da li su mi razgovori koje vodim sa mojim detetom, zaista, interesantni?” i sl. Ne vidim, kako bi nekome mogao da predstavlja problem da zamisli ga njegovo dete češće (ili ređe) posećuje, pa da ustanovi da je to ono što zapravo želi i da posledično zaključi da ne voli kako se njegovo dete ponaša u tom pogledu.

Nije samo kompleksnost iskaza ono što stoji na putu zamislivosti alternativnog stanja stvari, nego i društvene konvencije koje minimalno autonomni delatnici mogu nekritički da internalizuju i potom pogrešno protumače kao snažnu privrženost. Zbog toga se treba oprezno koristiti argumentima koji u svom središtu imaju pojam nezamislivosti. Preširoko područje nezamislivog, ne samo da je odraz parohijalizma i antiintelektualizma, nego je povezano sa čitavim nizom neuroza (Bach 1994: 51–72). Osim u slučaju logičkih nemogućnosti, zamislivost je društveno određena i moguće ju je proširivati. Filozofija u proširenju područja zamislivosti ima važnu ulogu jer proizvodi nove mogućnosti upravo kroz preispitivanje stavova koji su, naizgled, neproblematični i ne mogu da budu drugačiji.

Na kraju, redefinicijom uslova autentičnosti se odgovara na problem koji ne postoji. Ošana želi da oslabi uslov autentičnosti zato što se neke osobe ne identifikuju sa svojim neizbežnim ličnim svojstvom. Međutim, hijerarhijskom analizom lične autonomije se ni ne zahteva da se delatnici sa njima identifikuju. Prema hijerarhijskoj analizi lične autonomije, identifikacija se vrši usklađivanjem želja prvog reda u odnosu na želje drugog reda. Kada su ove dve vrste želja usklađene, kažemo da se delatnik identifikuje *sa svojim željama prvog reda*. Delatnik se ne identifikuje sa svojim željama drugog reda, pa tako ni sa svojim ličnim svojstvima, nego ih prepoznaje kao jedino zamislive ili neizbežne. Nema prostora za identifikaciju poput one koja se vrši na relaciji želja prvog i drugog reda jer bi ona zahtevala uvođenje želja trećeg reda, koje, opet,

ne bi rešile problem autorizacije želje, nego bi samo produžile lanac želja višeg reda u beskonačnost.

Zaključak

Društvenom analizom lične autonomije obuhvatio sam Kristmanovu društveno-istorijsku analizu lične autonomije i Ošaninu društveno-relacionu analizu lične autonomije. Obe teorije nastaju kao reakcija na hijerarhijsku analizu lične autonomije u okviru koje je nedovoljno pažnje posvećeno uslovu nezavisnosti, odnosno pitanju o tome kakvim uticajima delatnik sme da bude izložen pri procesu identifikacije sa željama. U okviru društveno-istorijske analize lične autonomije, uslov nezavisnosti je sastavni deo uslova autentičnosti i Kristman ga tematizuje kroz pogled unazad. Delatnik pri procesu kritičke refleksije o želji prvog reda mora da uzme u obzir način na koji je ona nastala. Ukoliko se, i po saznanju o prirodi nastanka želje ne oseća od nje otuđeno, onda je delatnik autonoman u smislu i da je autentičan, ali i proceduralno nezavisan u smislu da nije pretrpeo nelegitimni spoljašnji uticaj. Sa druge strane, u Ošaninoj teoriji identifikacija ili odsustvo otuđenja delatnika sa svojim željama imaju marginalnu ulogu. Dok Kristman zahteva od delatnika da sagleda unazad, Ošanin pogled, kada se radi o nezavisnosti delatnika, se najbolje može opisati kao gledanje sa strane, a posebno na gore. U kakvim relacijama stojimo sa drugima? Da li smo izloženi arbitrarnim odlukama onih koji imaju više moći od nas? Ukoliko neko pokuša da osujeti naš životni plan, imamo li resurse da mu se efikasno u tome suprotstavimo? Ovo je tip pitanja koje Ošana postavlja i dolazi do odgovora u formi pet društveno-relacionih karakteristika koje zajedno konstituišu supstantivnu nezavisnost od drugih. Iako se na prvi pogled može učiniti da Ošana meša slobodu postupanja sa ličnom autonomijom, supstantivnom nezavisnošću se zapravo rešava problem adaptivnih preferencija koje se formiraju onda kada su izbori sa kojima se osoba suočava suženi nepravednim okolnostima. Kristman polaže nadu da će delatnik samostalno sagledavanjem istorije formiranja sopstvene preferencije ustanoviti da li je ona proizvod adaptacije na nepravedne okolnosti. Saznanje da je ona nastala kao odgovor na nelegitimne uticaje može da navede da se oseća otuđeno od svoje želje. Međutim, to ne mora da se dogodi čak iako se delatnik oseća otuđeno od samog procesa kojim je želja formirana.

Postoje dva razloga, jedan epistemičke, a drugi moralne prirode, zbog kojih smatram da je Ošanina tematizacija uslova nezavisnosti optimalnija od Kristmanove. Prvo, Kristman dozvoljava da dva delatnika koja su prošla kroz isti proces formiranja želje i od kojeg se osećaju otuđeno dođu do različitih zaključaka u pogledu otuđenosti od svoje želje. Jedan može želju da promeni, a drugi da je zadrži (Meyers 2012: 230). Smatram da ovakva arbitrarnost predstavlja teorijski problem jer nelegitimni uticaj može da se legitimizuje pukom odlukom delatnika. Tako dolazimo i do drugog problema, a to je da Kristmanova teorija podrazumeva određeni oblik saučesništva žrtava nelegitimnih uticaja u naknadnoj legitimizaciji takvih uticaja. Pitanje je, u kojoj meri je moguće razdvojiti želju od procesa koji su je proizveli. Možemo se sa pravom zapitati kakav je moralni kompas delatnika koji ostaje pri želji koja je formirana kroz adaptaciju na nepravedne okolnosti. Dakle, u okviru Kristmanove teorije, nije jasno šta nekog delatnika navodi da zadrži neku želju umesto da je promeni, ali i kako je moguće u isto vreme osećati se otuđeno od procesa formiranja želje, ali ne i same želje koji je takav proces formirao.

Na osnovu ovih uvida, ali i onih iz drugog i trećeg poglavlja, kao najoptimalniju predlažem eklektičku teoriju lične autonomije koja će obuhvatiti najsnažnije elemente iz većine razmatranih gledišta. Smatram da je jasno odvajanje uslova autentičnosti i uslova nezavisnosti koje se pravi u okviru hijerarhijske analize lične autonomije doprinosi jasnoći teme i da je stoga treba zadržati. Što se tiče kompetencija koje autonomni delatnik treba da poseduje, to pitanje je od sekundarnog značaja i najbolje je do liste relevantnih kompetencija doći posrednim putem, tako što će se ustanoviti koje kompetencije su neophodne za uspešno izvođenje onoga što se uslovom autentičnosti i uslovom nezavisnosti zahteva od delatnika.

Kada govorimo o uslovu autentičnosti, treba zadržati hijerarhijsku strukturu u kojoj će osnovne elemente predstavljati želje prvog reda i želje drugog reda. Ukoliko su želje u odnosu saglasnosti,

onda kažemo da je delatnik autentičan, ukoliko su u odnosu nesaglasnosti, onda je delatnik neautentičan i, samim tim, nije ni autonoman. Pritom, saglasnost želje prvog i drugog reda ne mora nužno da bude eksplicitna. Relacija između želje ne treba da bude samo jednosmerna, u smislu da kritička refleksija može da rezultira isključivo izmenom želje prvog reda u skladu sa željama drugog reda, nego će biti moguće i da delatnik izmeni želje drugog reda u skladu sa željama prvog reda. Identifikacija ne podrazumeva da se samo prepozna postojanje određene želje, nego i da se prema njoj zauzme pozitivan stav koji može da varira od pukog prihvatanja, odnosno odsustva otuđenja od želje, pa sve do entuzijastičnih oblika identifikacije poput, na primer, osećanja ponosa.

Na ovom mestu je bitno naglasiti da, uprkos promenljivosti, želje delatnika moraju biti stabilne. Dakle, dvosmernost procesa identifikacije ne treba shvatiti tako da omogućava delatniku da na osnovu želje prvog reda kratkog trajanja izmeni želju drugog reda, a da time ne naruši svoju autentičnost. Međutim, *perzistentne* želje prvog reda, koje nisu u skladu sa željama drugog reda, mogu ukazivati na implicitni izostanak identifikacije i potrebu da se želje drugog reda promene.

Takođe, vrlo je važno da se pojam želje razume kao konkretna preferencija, a ne neki uopšten normativan iskaz ili specifičan, ali deskriptivni iskaz. Takva postavka će nam pomoći da ne zapadnemo u probleme neizbežnosti i nezamislivosti. Smatram da se problem nezamislivosti, koji se sastoji u tome da neke želje nisu otvorene za kritičko razmatranje koje proces identifikacije podrazumeva, leži u antiintelektualizmu, parohijalnosti, kao i prevelikoj uopštenosti želje drugog reda koja onemogućava delatnika da je kritički promatra. Dok antiintelektualizam i parohijalnost mogu da budu od interesa za psihologe i sociologe, pitanje obuhvata naših želja, izgleda mi, kao specifično filozofski problem. Želje ne bi smele da imaju neku maglovitu i neodređenu formu koje bi otežale zamislivost. One bi morale da budu konkretne i na taj način bi se neutralisao problem nezamislivosti. Kada se radi o problemu nepromenljivosti, tu je od značaja podsetiti na Hjumovu giljotinu i da čisto deskriptivni iskazi ne mogu da se smatraju stavovima. To neće rešiti do kraja problem nepromenljivosti želja u potpunosti, ali je razumno pretpostaviti da će, u tehnološki razvijenom i liberalnom društvu u kome će ljudska i manjinska prava biti na visokom nivou, ovaj problem izgubiti na značaju. Već, na ovom mestu, vidimo do koje mere je uređenje političkih institucija značajno za ostvarivanje lične autonomije, a uslov nezavisnosti ističe njihov značaj još više.

Uslov nezavisnosti treba da predstavlja branu od nelegitimnih uticaja koji mogu da podriju sam proces identifikacije na najrazličitije načine. To može da se dogodi neposredno kroz, na primer, smanjen pristup relevantnim informacijama u vezi sa predmetom želje, ali i na zaobilazan način kroz formiranje adaptivnih preferencija. Prema tome, kako razumemo nezavisnost delatnika, zavisiće od toga šta smatramo nepravednim društvenim okolnostima. Uslovi koji konstituišu supstantivna nezavisnost društveno-relacione analize lične autonomije dobro definišu osnovne pretpostavke nezavisnosti. Delatnik treba da bude adekvatno informisan, ekonomski samoodrživ i slobodan od obaveza prema drugima koje sam nije preuzeo. Na kraju, delatnik treba da bude u mogućnosti da se relativno lako odupre arbitrarnim uticajima drugih, čak i kada su oni u poziciji moći u odnosu na njega. Mislim da je otpornost na arbitrarne uticaje ključna karakteristika nezavisnosti i da su na neki način sve ostale svodive na nju.

Kada se delatnik identifikuje sa svojom željom u navedenim okolnostima možemo pouzdano reći da je delatnik u odnosu na tu želju autonoman. Šta znači biti slobodan od arbitrarnih uticaja, u kontekstu donošenja političkih odluka i kakva nam je demokratija neophodna da bi lična autonomija građana i legitimitet vlasti ostali očuvani, je tema narednih poglavlja.

5. Participacija, deliberacija i lična autonomija

Tvoj argument je možda savršeno logičan, ali većine nisu uvek savršeno logične. One mogu verovati u demokratiju do izvesne mere, a da, ipak, krše njena načela. I, što je još gore, moguće je i da *ne veruju* u demokratiju, a da, ipak, cinično koriste demokratski proces kako bi uništili demokratiju (Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*).

Uvod

Kako prelazimo sa razmatranja pojma lične autonomije na individualnom planu, na interakciju ovog pojma sa pojmom demokratije, prateći Roberta Dala, ponudiću nekoliko preliminarnih pojašnjenja ove interakcije, kao i relacija u kojima se lična autonomija i demokratija nalaze. U knjizi *Demokratija i njeni kritičari*, u svom razmatranju pojma lične autonomije, Dal polazi od pretpostavke da su sami delatnici najsposobniji za procenu sopstvenog interesa, kao i da najefikasnije mogu da doprinesu njegovom ostvarivanju (Dal 1999: 168–170). Ovu pretpostavku, na kojoj počiva, kako liberalna, tako i demokratska teorija, Dal naziva „pretpostavkom lične autonomije” (Dal 1999: 168–170). Uzeta zajedno sa „snažnim načelom jednakosti”, odnosno hipotezom da značajan broj odraslih delatnika ima dovoljno razvijenu ličnu autonomiju da upravljaju sobom, iz pretpostavke lične autonomije sledi da procenu saglasnosti rezultata određene politike i sopstvenih interesa, delatnik ne može da prepusti nikome drugom, iako izbor sredstava za ostvarenje ove politike može da prenese na druge, ukoliko smatra da će to biti svrsishodnije (Dal 1999: 166, 169). Time se isključuje mogućnost paternalizma među autonomnim delatnicima, ali se i poštovanje lične autonomije građana uzima kao izvor legitimiteta vlasti (Dal 1999: 170). Prema tome, odmah na početku ću iz razmatranja isključiti paternalističke i antidemokratske tipove kolektivnog odlučivanja jer se kroz čitav niz istorijskih primera (Dal 1999: 173–175) pokazalo da drugi nisu u boljoj epistemičkoj poziciji od nas samih da poznaju naše preferencije, niti se može pretpostaviti da drugi imaju motivaciju jednaku našoj, da zaštite naše interese. Umesto toga, fokus će biti na tome kakva teorija demokratije je najviše u skladu sa ličnom autonomijom građana. Kako bih pripremio teren za razmatranje teorije demokratije, koja po mom mišljenju ima najveći potencijal da uspešno odgovori na problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja, argumentovaću u prilog teze da participativna demokratija, interpretirana u agregativnom ključu, daje suboptimalne rezultate u pogledu očuvanja i razvoja lične autonomije građana.

U prvom delu poglavlja ću razmotriti participativnu demokratiju. Uticaj ovog tipa demokratije na ličnu autonomiju je mešovit. Participativna demokratija pozitivno utiče na informisanost građana, ali ih potencijalno izlaže i tiraniji većine. U drugom delu poglavlja ću ukazati na vezu participativne i deliberativne demokratije, dok ću u trećem delu adresirati problem domena političkog odlučivanja i dati određene naznake u kom smeru, imajući u vidu problem tiranije većine, koncepcija demokratije treba da se dalje razvija kako bi afirmisala ličnu autonomiju svih građana.

5.1. Participativna demokratija

Teorija participativne demokratije nastaje šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka sa pojavom društvenih pokreta Nove leve (Macpherson 1978: 93). Suština standardnog gledišta participativne demokratije je u povećanju učešća građana u političkom i društvenom životu, iako su prisutne i atipične teorije unutar kojih se direktno-demokratske ideje kombinuju sa osnovnim institucijama predstavničke demokratije (Mladenović 2008: 238). Polazna premisa participativne demokratija je da su formalna prava od malog značaja ukoliko građani nisu u mogućnosti da ih efektivno koriste (Held 2007: 209–210). Veliki broj građana, zbog svoje strukturalne pozicije u društvu ili ličnog svojstva, nisu u mogućnosti da zaista učestvuju u političkom životu (Elstub 2018: 188–189). Prema najuticajnijoj teoretičarki participativne demokratije Kerol Pejtmen (Carole

Pateman), ne radi se samo o tome da država čini nepravdu tretirajući građane koji su *de facto* nejednaki kao jednake, već je često odgovorna za proizvodnju nejednakosti (Pateman 1985: 173). Usled kompleksne povezanosti privatnog i javnog, pitanje demarkacije ove dve sfere, koje zauzima značajno mesto u liberalnoj političkoj teoriji, u okviru teorije participativne demokratije, gubi na važnosti. Ukoliko politika uvek na neki način utiče na naše privatne živote i ako partikularni interesi, takođe, utiču na politiku, onda pitanje „ko vlada”, preuzima primat. Zbog toga, participativne demokrate ostvarenje stvarne slobode i jednakosti za sve vide, kako u demokratizaciji tela koja su sastavni deo državnog aparata i političkog života u najužem smislu, poput parlamenta, birokratije i političkih partija, tako i u demokratizaciji društva u celini kroz radničko i lokalno samoupravljanje, kao i u responzivnosti na zahteve ekološkog, feminističkog i drugih progresivnih političkih pokreta (Held 2007: 211–212).

S tim u vezi, treba napomenuti da se, u okviru teorije participativne demokratije, participacija uglavnom razume u jakom smislu te reči - ne kao mogućnost da se samo utiče na donošenje odluke (delimična participacija), nego da participacija građana podrazumeva da će oni zaista zajednički i doneti odluku (puna participacija) (Pateman 1970: 70–71). Ovu distinkciju je važno napraviti jer delimična participacija može da ukazuje na tokenističko i manipulativno korišćenje participacije od strane vlasti sa ciljem da se održi *status quo*, pri kome se građani uključuju u proces donošenja odluke, ali se njihovo učešće tretira samo kao savetodavno i ne postoje institucionalne garancije da će ozbiljno biti uzeto u obzir (Arnstein 1969: 216–217, 219).

K. B. Makperson (C. B. Macpherson) predlaže piramidalni sistem u okviru koga će se direktno demokratski odlučivati konsenzusom ili većinskim putem na nivou komšiluka i mesta zaposlenja, a nakon toga će se kroz delegatski sistem odluke donositi na višim nivoima odlučivanja (Machperson 1978: 108–109). Drugi element koji nadopunjuje ovaj sistem je demokratizovani kompetitivni partijski sistem. Partijski pluralizam treba da kanališe one razlike u političkim stavovima među građanima koje će opstati i nakon ukidanja klasnih odnosa (Machperson 1978: 112–114). Participacija građana na radnom mestu može dovesti i do povećanja samopouzdanja za političku participaciju na višim nivoima. Za razliku od nacionalne politike, posledice odluka na radnom mestu se neposrednije osećaju, pa tako i efekti sopstvene uključenosti u donošenje odluke. Takođe, nepoverenje građana u svoje sposobnosti i posledični nedostatak samopouzdanja za participaciju, ne postoji na radnom mestu. Stoga, participacija na radnom mestu može da umanjí apatiju karakterističnu za politiku na nacionalnom nivou, te kao takva, treba da se razume kao laboratorija za proizvodnju neophodnog samopouzdanja za bavljenje politikom na najvišim nivoima (Machperson 1978: 104).

Pozitivna korelacija lične autonomije građana sa participativnom demokratijom čini se izravna i očigledna. Tako, Stiven Elstub (Stephen Elstub) u članku „Deliberativna i participativna demokratija” (Deliberative and Participative Democracy) piše: „Ukoliko građani donose kolektivne odluke o pitanjima *koja ih se tiču*, bilo u političkoj, društvenoj i ekonomskoj sferi, politička jednakost i *lična autonomija* su unapređene” (kurziv moj – M.K.) (Elstub 2018: 189). Mišljenja sam da je veza lične autonomije i participativne demokratije mnogo manje idilična. Najveći problem se krije, upravo u tome, što teorija participativne demokratije ostaje nedorečena u pogledu toga koja se pitanja koga tiču. Po svemu sudeći, domen nečijeg legitimnog interesa je određen stepenom njegove motivacije za participaciju. Nadam se, da ću pokazati da je ovakvo razumevanje slobode pogubno za ličnu autonomiju, pogotovo onih koji pripadaju manjinama. No, pre toga, ću se ukratko osvrnuti na jedan aspekt lične autonomije u kojem participativna demokratija, zaista, doprinosi njenom jačanju.

Za odnos participativne demokratije i lične autonomije građana bitno je objasniti na koji način participacija doprinosi tome da građani budu adekvatnije informisani. Edukativni argument, u prilog participativne demokratije, može da se prati do Džona Stjuarta Mila koji je u *Razmatranjima o predstavničkoj vladi* (*Considerations on Representative Government*) tvrdio da se demokratija najbolje čuva onda kada su građani u poziciji da štite svoja prava i interese, ali i unapređuju svoje vrline i sposobnosti kroz aktivno učešće u političkom životu (Mill 1989: 21–42). Iako se u okviru teorije participativne demokratije zadržavaju institucije i mehanizmi političkog odlučivanja

predstavničke demokratije na nacionalnom nivou, samoupravljanje na radnom mestu i lokalnoj zajednici, kao i unutrašnja demokratizacija partija bi suštinski promenili način na koji građani glasaju za svoje predstavnike, obogaćujući informacionu bazu njihovih odluka. Kako Dejvid Held (David Held) ističe:

Pojedinci bi imali višestruke mogućnosti da nauče o ključnim pitanjima u vezi sa stvaranjem i kontrolom resursa i tako bi bili bolje osposobljeni da prosuđuju nacionalna pitanja, procenjuju učinak političkih predstavnika i učestvuju u odlučivanju na nacionalnom nivou kada se za to ukaže prilika (Held 2007: 213).

Bolja informisanost građana se, takođe, može postići i čestim referendumima. Određeni modeli participativne demokratije, tako, podrazumevaju da se zakoni, nakon izglasavanja u parlamentu, potvrđuju i na referendumu.

Sada ću se osvrnuti na karakteristiku participativne demokratije koja, iz perspektive zaštite lične autonomije građana, predstavlja problem, a to je: iščezavanje privatne sfere. Stiče se utisak, da je za participativne demokrate bilo kakva odluka legitimna, ukoliko su svi građani uključeni u njeno donošenje, odnosno da se nijedan uticaj koji je proizvod većinske volje, ne može smatrati arbitrarnim. Međutim, pitanje o legitimnom domenu uplitanja drugih u naše živote, nije bez značaja, čak iako se prihvati činjenica da privatna sfera nije nikada do kraja oslobođena od uticaja politike. Pritom, nije sporno da se mnoge aktivnosti i prakse, koje se naizgled ne tiču nikoga drugog do nas samih, pri pažljivijom razmatranju mogu pokazati kao politički relevantne. Takođe je tačno da su ljudi u prošlosti, a ponekad i danas, izloženi arbitrarnim uticajima pod izgovorom da domen, u kojem se takvi uticaji odvijaju, pripada privatnoj sferi, pa ga, samim tim, i nije neophodno demokratizovati. Međutim, to što se ideja o privatnoj sferi u prošlosti zloupotrebljavala da bi se opravdavali arbitrarni uticaji, ne znači da ne treba u određenoj, revidiranoj formi da preživi i danas kako bi odgovorila na snažnu intuiciju da određene stvari ne mogu biti predmet kolektivne odluke. U suprotnom, izlažemo se drugačijem tipu arbitrarnog uticaja. Kada razmišljamo o onima koji imaju više moći od nas, često to činimo tako što zamišljamo pojedince koji zauzimaju određene visoke položaje. Međutim, to ne mora uvek da bude tako. Moguće je moć generisati kroz puku brojnost, tako što bi veliki broj građana, koje određena odluka sasvim posredno i minimalno dotiče, izrazio svoju volju i time nadglasao snažnu suprotnu preferenciju manjine građana, na čije živote ova odluka suštinski i najdirektnije utiče. Prema tome, pukom demokratizacijom domena, koji trenutno nisu ili su retko demokratizovani (radno mesto, političke partije), građani neće biti u potpunosti zaštićeni od tiranije većine ukoliko se, takođe, ne konkretizuje šta uopšte može da bude predmet kolektivne odluke.

Određeni autori navode da participativna demokratija ima inherentni mehanizam da neutrališe problem tiranije većine. Prema ovom viđenju, sama spremnost građana da učestvuju u određenim političkim procesima, pokazuje i intenzitet njihove preferencije, tj. koliko neku političku temu smatraju relevantnom za sopstveni život. Shodno tome, oni građani koji nemaju snažne preferencije povodom određenih pitanja se neće ni uključiti u donošenje odluke o njima ili, barem, ne toliko aktivno, kao oni za koje je ta odluka od suštinske važnosti (Della Porta 2013: 39, Barber 1984: 205). Tri su prigovora koji se, protiv ovog gledišta, mogu navesti. Prvo, Makpherson govori o „začaranim krugovima” u kojima se teorija participativne demokratije nalazi. Oni podrazumevaju da su društvene i ekonomske nejednakosti u isto vreme i uzrok i posledica nedovoljne participacije marginalizovanih društvenih grupa (Macpherson 1978: 98–107). Stoga, treba obazrivo upotrebljavati motivaciju za participacijom, kao jedini pokazatelj intenziteta nečije preferencije, jer ona može da ukazuje i na efekat koji proizvodi društvena nejednakost i marginalizacija. Drugo, neko može da bude snažno motivisan da učestvuje u donošenju neke kolektivne odluke, ali da je kvalitet njegovog doprinosa odlučivanju, vrlo nizak. Zbog toga se mora pronaći način da oni sa najboljim razlozima, a ne oni koji su najbučniji po nekom pitanju, najviše i utiču na ishod odlučivanja (Elstub 2018: 202). Treći prigovor je, donekle, povezan sa drugim, a odnosi se na to da, čak i kada bi spremnost za učestvovanje odražavalo isključivo interes za neku temu, iz toga ne bi nužno sledilo

da se zainteresovanog građanina, tema, objektivno posmatrano, zaista i tiče. Kod građana, određena politička pitanja mogu buditi jake emocije i to ih navesti na pogrešan zaključak da odluka u vezi sa tim pitanjem ima velike posledice po njihov život. Takvi građani mogu, čak i na način koji je manje-više korektan, učestvovati u donošenju odluke, ali to ne menja činjenicu da su emocije, poput neutemeljenog straha ili prikrivene mržnje, glavni izvor motivacije za njihovu participaciju, a ne neki realni interesi koje, u vezi sa tim političkim pitanjem, imaju. Ovde mislim na fenomen koji je najpribližniji onom koji Ronald Dworkin (Ronald Dworkin), u svojoj knjizi *Shvatiti prava ozbiljno (Taking Rights Seriously)*, naziva „eksternim preferencijama”. To su preferencije koje, za razliku od ličnih preferencija, ne treba da se uvažavaju, zato što predstavljaju tip želja u kojima se želje odnose na druge građane, a ne na građanina koji ima samu tu želju (Dworkin 1978: 234, 275). Građani mogu imati intenzivnu eksternu preferenciju koja, posledično, generiše snažnu motivaciju za participacijom. Participativna demokratija, osim ako se ne dopuni određenim ograničenjima domena kolektivnog odlučivanja, ne nudi garancije da lična preferencija manjine neće biti nadvladana eksternim preferencijama većine, što bi bio paradigmatičan primer arbitrarnog uticaja i nametanja životnog stila koji nije kompatibilan sa supstantivnom nezavisnošću građana.

Tabela 2: Prikaz nezavisnosti unutar participativne demokratije

<i>supstantivna nezavisnost</i>	<i>participativna demokratija</i>
mogućnost da se odupre arbitrarnim uticajima drugih bez prevelikog tereta	ne, ako je arbitrarni uticaj predmet većinske odluke
mala verovatnoća od odmazde drugih, ako ne živi u suprotnosti sa njihovim vrednostima	ne, ako je odmazda predmet većinske odluke
neodgovornost za druge bez ranije preuzete obaveze	ne, ako je odgovornost nametnuta većinskom odlukom
ekonomska samoodrživost	nema garancija ekonomske samoodrživosti
adekvatna informisanost	da, ima nestratiške komunikacije

5.2. Ka participativnoj deliberativnoj demokratiji osetljivoj na autonomiju

Kada govorimo o vezi participativne i deliberativne demokratije, potrebno je imati u vidu da adekvatnu informisanost građana, participativna demokratija postiže zahvaljujući implicitnoj deliberativnoj interpretaciji ove teorije. U suprotnom slučaju, participativne demokrate nisu u mogućnosti da objasne na koji način participacija bez deliberacije proširuje vidike građana, niti da ustanove autentičnost određenog pogleda, a što je od posebne važnosti za ličnu autonomiju građana (Elstub 2018: 194).

Međutim, participativna demokratija je konceptualno odvojiva od deliberacije, a samim tim, i od povoljnih efekata koje ona ima na obrazovanje građana. Participacija je moguća, a da ne uključuje deliberaciju, kao što je i deliberacija ostvariva bez široke participacije građana. Da bih to pokazao, poslužiću se distinkcijom koju Donatela Della Porta (Donatella Della Porta), u knjizi *Može li demokratija biti spašena? (Can Democracy Be Saved?)*, pravi između donosioca odluke i načina na koji se odluka donosi, bez obzira ko su njeni donosioci (Della Porta 2013: 2). Tako, oduka može biti delegirana na predstavnike ili bliža samim građanima koji je donose kroz direktno odlučivanje. Kada se radi o načinu donošenja odluke, ona se može donositi većinski ili kroz deliberaciju koja teži konsenzusu. Ukoliko načine donošenja odluke ukrstimo sa donosiocima odluka dobijamo:

- 1) agregativnu liberalnu demokratiju, u kojoj predstavnici odlučuju većinskim putem,
- 2) deliberativnu liberalnu demokratiju, u kojoj predstavnici odlučuju kroz deliberaciju,
- 3) agregativnu participativnu demokratiju, u kojoj građani direktno odlučuju većinskim putem,

- 4) deliberativnu participativnu demokratiju, u kojoj građani direktno odlučuju kroz deliberaciju (Della Porta 2013: 6).

Ukoliko participativnu demokratiju razumemo u agregativnom ključu, u tom slučaju njena edukativna dimenzija postaje upitna (Grönlund et al. 2010: 95–117). Prema tome, ukoliko želimo da zaštitimo ličnu autonomiju najvećeg broja građana, treba težiti ka participativnoj deliberativnoj demokratiji. Participativnost će osigurati neophodnu inkluzivnost takvoj demokratiji, a deliberativnost da rasprava uopšte postoji i da bude zasnovana na „razmeni argumenata, recipročnom davanju razloga i na javnoj debati koja prethodi odluci” (Floridia 2014: 305).

Međutim, spajanjem participativnih i deliberativnih elemenata u jedinstvenu teoriju demokratije, i dalje će ostati nerazjašnjen njihov uticaj na brojne uslove supstantivne nezavisnosti građana zato što se oni pre svega odnose na domen kolektivnog odlučivanja. Dela Portina šema ukršta dva pitanja: ko treba da bude donosilac odluke i na koji način odluke treba da se donose. Iako odgovori na ova dva pitanja nisu od malog značaja za ostvarenje ili podriivanje lične autonomije građana, oni na nju utiču posredno. Zbog toga je neophodno odgovoriti na pitanje o domenu u kom je moguće donositi obavezujuće odluke zato što će se time direktno adresirati uslov otpornosti građana na arbitrarne uticaje. Da li je neophodno neposredno kroz ustavna ograničenja, ograničiti domen kolektivnog odlučivanja ili normirati deliberaciju na takav način da se onemogući dolazak do odluke koja bi narušila supstantivnu nezavisnost građana? Na ovo pitanje ću pokušati da odgovorim u sledećem poglavlju, u kome ću, oslanjajući se na rad Džoša Koena (Joshua Cohen), formulisati koncepciju participativne deliberativne demokratije koja afirmiše autonomiju građana. Na ovom mestu ću, samo, dopuniti Dela Portinu šemu koja će nam služiti kao gruba skica koncepcije participativne deliberativne demokratije osetljive na autonomiju i one koja to nije.¹³

Tabela 3: Prikaz domena odlučivanja participativne deliberativne demokratije osetljive na autonomiju i participativne deliberativne demokratije neosetljive na autonomiju

<i>donosioci odluke i način odlučivanja</i>	<i>domen odlučivanja</i>	<i>opis domena</i>
građani kroz deliberaciju (participativna deliberativna demokratija)	osetljiv na autonomiju	domen iz koga su isključene eksterne preferencije, preferencije zasnovane na predrasudama, preferencije koje ne prolaze test univerzabilnosti, preferenciju pada ispod ekonomskog minimuma za samoodržanje i sl.
	neosetljiv na autonomiju	domen koji uključuje sve preferencije

Postoji čitav niz preferencija koje ne bi smele da se uvažavaju kako ne bi došlo do eventualne povrede lične autonomija građana. Rekli smo da je otpornost na arbitrarne uticaje u srži supstantivne nezavisnosti. Prema tome, u zavisnosti od našeg razumevanja pojma arbitranosti,

¹³ U teoriji je ova distinkcija, primenjena na bilo koju demokratsku teoriju (ne samo na participativno deliberativnu demokratiju), poznata kao distinkcija između ograničene ili neograničene demokratije (Dal 1999: 250). Koristeći se ovom terminologijom, moja namera je da pokažem da samo ograničena participativna deliberativna demokratija može da zaštiti ličnu autonomiju građana. Međutim, čini mi se da termin „ograničena demokratija” nosi određene negativne konotacije koje navode na pomisao da se radi o nekoj vrsti nepotpune ili lažne demokratije. Umesto toga, zaštitu lične autonomije vidim kao preduslov za suštinsku demokratiju. Shodno tome, umesto termina „ograničena demokratija”, koristiću izraz „demokratija osetljiva na autonomiju” i suprotno, za „neograničenu demokratiju”, izraz „demokratija neosetljiva na autonomiju”, za koje verujem da su neutralniji i da bolje ukazuju na posledice određenog domena kolektivnog odlučivanja po ličnu autonomiju građana.

zavisiće za koju teoriju demokratije ćemo se opredeliti. Moje razumevanje je da se arbitrarnost onemogućava kroz participativnu deliberativnu demokratiju, ali ne u potpunosti. Određena politika može da bude legitimizovana kroz participativnu deliberativnu proceduru samo ukoliko ne narušava ljudska prava građana. Pritom, treba imati u vidu da ne predstavljaju sva ljudska prava preduslov za participativnu deliberaciju, odnosno da su njome na neki način već implicirana ili (ukoliko su joj spoljašnja) doprinose njenom boljem funkcionisanju. Dal, na primer, navodi pravo na pravično suđenje, kao osnovno pravo čijim izostankom se ne narušava demokratska procedura, ali se krši načelo suštinske jednakosti građana (Dal 1999: 256). Pored ovog, mogu se navesti i neka druga ljudska prava, čiji izostanak ili kršenje, gotovo da ne bi uopšte uticalo na kvalitet deliberacije, a može ozbiljno narušiti supstantivnu nezavisnost građana, poput prava na brak, prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, slobode veroispovesti ili zabrane diskriminacije u sferama koje su dovoljno udaljene od političke arene. Shodno tome, činjenica da je određeni aspekt privatnog života građana predmet javne deliberacije koja će rezultirati obavezujućom odlukom, već, samo po sebi, predstavlja arbitraran uticaj jer stvara nesigurnost među manjinama da će moći da žive u skladu sa vrednostima koje su u suprotnostima sa vrednostima većine. Konceptcija demokratije koja ima pretenziju da afirmiše autonomiju građana, ne može da prenebregne ovaj problem.

5.3. Ljudska prava, demokratsko odlučivanje i lična autonomija

U svom članku „Debata: koizvornosti privatne i javne autonomije u deliberativnoj demokratiji” (Debate: The Co-originality of Private and Public Autonomy in Deliberative Democracy), Stefan Rumens (Stefan Rummens) prikazuje problem koji se iskristalisao u prethodnom potpoglavlju kroz suprostavljenost dve dugotrajne političke tradicije - liberalizma i republikanizma (Rummens 2006: 469). Dok se u okviru liberalizma kao vrhovni državni autoritet uzima vladavina prava kojom se štite individualna prava građana, za republikance on proizilazi iz volje građana. U praksi, demokratije kombinuju ove dve tradicije tako što, sa jedne strane najvišim pravnim aktom garantuju individualna prava, dok sa druge strane dopuštaju da se ustav promeni odlukom većine građana. Međutim, adekvatno opravdanje pomirenja ove dve tradicije se ispostavlja kao teorijski problem. Čemu dati prioritet i postoji li način da se demokratija i vladavina prava uspešno uvežu u jedinstvenu celinu? Odgovor na ovo pitanje Rumens, sledeći Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), pronalazi u deliberativnoj demokratiji u kojoj lična autonomija građana funkcioniše kao preduslov sa razložnu deliberaciju (Rummens 2006: 469). Na taj način bi eventualni rezultat razložne deliberacije, koji bi kao implikaciju imao umanjivanje nečije lične autonomije, morao da bude odbačen.

Habermasova diskurzivna etika je zasnovana na dva principa: principu diskursa (D) i principu morala (U). Principom diskursa se uzima kao opravdana samo ona odluka za koju svi na koje ona utiče mogu sa njom da se slože kao učesnici u racionalnom diskursu (Rummens 2006: 470). Ovaj princip obezbeđuje nepristrasnost u opravdanju unutar normativnog diskursa bilo kog tipa (Habermas 1990: 66, 93; Habermas 1996: 107). Princip morala (U) se izvodi iz principa diskursa (D) i njime se uzima da su norme validne onda kada su univerzabilne, odnosno kada njihove posledice i propratni efekti na interese i vrednosti svakog delatnika mogu, zajednički i bez prisile, da budu prihvaćeni od strane svih (Habermas 1998: 42, Rummens 2006: 470). Može se reći, da se principom diskursa (D) garantuje lična autonomija, a principom morala (U) moralna autonomija delatnika.¹⁴ Rumens odstupa u odnosu na Habermasovo gledište u pogledu karaktera statusa lične autonomije kao preduslova za razložnu deliberaciju. Dok Habermas smatra da je poseban status lične autonomije zasnovan na čisto proceduralističkim osnovama, Rumens brani poziciju prema kojoj je on moralne prirode (Rummens 2006: 469–470, 472). Prema tome, nije samo pricip morala

---

¹⁴ Pravno institucionalizovani oblici lične i moralne autonomije su privatna i javna autonomija (Rummens 2006: 474). Zarad jednostavnosti i kontinuiteta, u upotrebi terminologije zanemariću ovu distinkciju koja se ne čini posebno relevantnom za razumevanje moralnih ograničenja domena demokratskog odlučivanja koja proizilaze iz supstantivne nezavisnosti građana.

(U) impliciran principom diskursa (D) nego i obrnuto. Moralnu i ličnu autonomiju karakteriše situacija koizvornosti (Rummens 2006: 469–471, 478).

Za problem sa kojim se suočavamo pri pokušaju pomirenju demokratije, sa jedne strane, i lične autonomije, sa druge strane, važnije je razumeti na koji način je moralna autonomija implicirana ličnom autonomijom, nego na koji način je lična autonomija sadržana u moralnoj autonomiji. Uostalom, iz razumevanja deontološke distinkcije između postupanja *iz* dužnosti i postupanja *shodno* dužnosti, tj. distinkcije između legaliteta i moraliteta, trebalo bi da bude jasno da je za istinski moralno postupanje neophodno da delatnik postupa *iz* poštovanja prema moralnom zakonu, a ne samo *u skladu* sa njime. Shodno tome, delatnik ne bi smeo da bude motivisan nekim drugim, heteronomnim motivima, čak i onda kada bi njegovi postupci koincidirali sa onim što je propisano moralnim zakonom jer bi izostala identifikacija delatnika sa sadržajem moralnog zakona. Upravo se ta identifikacija i zahteva uslovom autentičnosti, a njena adekvatna operacionalizacija osigurava uslovom nezavisnosti.

Problem nedovoljno ograničenog domena kolektivnog odlučivanja zahteva da se pokaže da ograničenje demokratskog izbora na moralnim osnovama predstavlja objašnjenje usaglašavanja supstantivne nezavisnosti građana sa demokratskom procedurom, a ne neko dodatno proizvoljno ograničenje. Zbog toga izvođenje moralne autonomije iz lične autonomije, odnosno principa morala (U) iz principa diskursa (D), može da bude plodonosno za dalju eksplikaciju participativne deliberativne autonomije osetljive na autonomiju.

Ukoliko se princip diskursa (D) shvati tako da ne uključuje i princip morala (U), onda se njime samo kaže da treba postići saglasnost oko odluke svih onih kojih se ona tiče, te da iz njega može da proizađe bilo koja odluka. Međutim, da bismo razumeli način na koji, zaista, možemo da dođemo da saglasnosti, moramo ga dopuniti principom morala (U). Dok Habermas smatra da princip morala (U) trivijalno sledi iz principa diskursa (D), Rumens naglašava da on sa sobom nosi supstantivnu moralnu pretpostavku kojom se priznaje da u savremenim društvima postoji pluralizam vrednosti i stilova života. Sledstveno tome, odluke se ne mogu donositi na osnovu verskog ili nekog drugog tradicionalnog tipa autoriteta, nego se mora svima dati podjednaka mogućnost da utiču na odluku *u skladu sa sopstvenom pozicijom, čime bi se prepoznalo postojanje njihove lične autonomije i uopšte otvorila mogućnost za dolazak do saglasnosti* (Rummens 2006: 472–473, 476). Da bi pokazao da princip morala (U) ne sledi trivijalno iz principa diskursa (D), Rumens konstruiše primer delatnika koji se zalaže za nejednakost muškaraca i žena, pritom ne kršeći princip diskursa (D):

On može pokušati da postigne saglasnost braneći svoju poziciju religioznim argumentima. On može dati svim ljudima koji su uključeni, uključujući i žene, jednaku priliku za učešće u diskusiji. U ovom slučaju rezultat, naravno, neće biti saglasnost, nego nerešena igra između dve strane (Rummens 2006: 472).

Prema tome, lična autonomija „postavlja moralna netrivialna ograničenja, *mada maglovita*, na prihvatljive argumente i ishode” demokratskog odlučivanja (Rummens 2006: 472) (moj kurziv – M. K.). Odmah se nameće pitanje jasnoće obrisa ovih ograničenja, ali i pitanje njihove geneze. Prema Rumensu, ona treba da budu izražena kroz sistem prava, odnosno kataloga individualnih sloboda, koje treba da se razumeju kao moralni preduslovi za deliberaciju. Međutim, ove slobode u isto vreme bi bile i proizvod deliberacije:

S obzirom da prema diskurzivnoj etici, konkretan sadržaj moralnih normi nije a priori, nego uvek zavisao od stvarne deliberacije, nema rizika od paternalizma u političkoj sferi (...) Sistem (prava, prim. aut.) zahteva aktualizaciju i konkretizaciju kroz stvarni diskurzivni demokratski proces (Rummens 2006: 477).

Sa jedne strane, nisu svi ishodi deliberacije mogući, ali sa druge strane, deliberacija nije ni samo instrument da se dođe do neke unapred određene odluke u pogledu individualnih sloboda

građana. Kako razumeti ovu cirkularnost? Rumens navodi da usled „istorijskih, kulturnih i ekonomskih promena” može da se promeni i naše razumevanje nepristrasnosti, te da, zbog toga, čak i na odluke o individualnim slobodama, treba gledati kao na privremene (Rummens 2006: 479–480). Sa druge strane, lična autonomija podrazumeva ne samo jednake individualne slobode, *nego i najveći mogući stepen jednakih sloboda* (Rummens 2006: 476–477). Iz ovoga možemo da zaključimo da ljudska prava, kao institucionalizacija moralnih normi, treba da imaju dugotrajan, ali ne i nepromenljiv karakter, s tim što promene ne bi smele da idu ka njihovom smanjivanju, već isključivo u smeru njihovog proširivanja, drugim rečima nepristrasnije i inkluzivnije interpretacije korpusa ljudskih prava. Ovo je, takođe, u skladu sa uređenjem postojećih liberalnih demokratija i međunarodnog poretka u ovoj oblasti, prema kojima su ljudska prava garantovana ustavom određene države i, samim tim, se teže menjaju (u smislu parlamentarne većine, kao i obaveze referendumskog odlučivanja) od prava garantovanih običnim zakonima, kao i međunarodnim konvencijama kojima je propisano da jednom ostvareni nivo ljudskih prava, ne može da se smanjuje. Takođe, ustavni sudovi, kao i sudovi nadležni za interpretaciju međunarodnih konvencija, poput, na primer, Evropskog suda za ljudska prava, mogu svojim tumačenjem određenih ljudskih prava da značajno doprinesu njihovom proširivanju i mimo onih proširenja koja bi bila ostvarena kroz neposredne ustavne izmene. Naravno, institucije koje su u postojećim liberalnim demokratijama zadužene za ograničenje domena kolektivnih odluka i očuvanje lične autonomije građana, verovatno bi imale drugačiju formu u participativnoj deliberativnoj demokratiji osetljivoj na ličnu autonomiju zato što su one danas neretko nedovoljno participativne (ustavni sudovi), nedovoljno deliberativne (referendumi) ili oba (parlamenti).

Zaključak

Veza između participativne demokratije i lične autonomije građana je ambivalentna. Kada se radi o informisanosti, participativna demokratija ima pozitivan uticaj na ličnu autonomiju građana. U okviru participativne demokratije, građani stiču veštine i znanja koja ih čine otpornijim na arbitrarne uticaje onih koji se nalaze na poziciji moći u odnosu na njih. Međutim, bez deliberativnih elemenata, participativna demokratija ne može u potpunosti da isključi nelegitimne spoljašnje uticaje na političke odluke građana, uprkos njihovom aktivnom učešću u političkom životu. Deliberacija stimuliše građane da sebi i drugima postave ključna pitanja u vezi sa ličnom autonomijom, poput pitanja zašto preferiramo jednu, a ne drugu političku opciju? Da li su naše preferencije proizvod nelegitimnih spoljašnjih uticaja? Da li smo svesni eventualne manipulacije našim preferencijama? Ukoliko jesmo, kako se odnosimo prema takvom procesu formiranja preferencija? Zbog toga treba težiti participativnoj deliberativnoj demokratiji. Međutim, čak i participativna deliberativna demokratija pokazuje nedostatke u određenim aspektima zaštite lične autonomije građana, kada domen kolektivne odluke nije ograničen. Zbog prevelikog fokusa na ostvarenje pozitivne slobode u okviru teorije participativne demokratije, negativna sloboda građana je zanemarena. Bez ograničenja u pogledu toga kakve preferencije će se uvažavati pri demokratskom odlučivanju, moguće je narušiti političku jednakost i ekonomsku samoodrživost određenih građana, kao i da im se kroz kolektivnu odluku nametnu obaveze prema drugima koje nisu ranije preuzeli, te da se time spreče, ne samo da žive svoje živote u skladu sa sopstvenim ciljevima i vrednostima, nego i da formiraju svoje preferencije u pravednim okolnostima. Zbog toga je neophodno odrediti domen unutar kojeg je moguće donositi kolektivne odluke, a da, pri tome, supstantivna nezavisnost svih, ostane očuvana. Domen koji treba da bude izuzet iz kolektivnog odlučivanja na svakodnevnom nivou treba da bude određen obzirima moralnog karaktera, čiju institucionalnu formu predstavljaju garancije u oblasti zaštite i promocije ljudskih prava. Iako su ova moralna ograničenja domena kolektivnog odlučivanja neminovno određena istorijskom trenutkom, odnosno našim kolektivnim razumevanjem upravljanja sopstvenim životom bez arbitrarnih uticaja, zaštita u oblasti ljudskih prava ne bi smela da nazaduje.

6. Deliberativna demokratija kao garant lične autonomije

Isus sede prema kovčegu za priloge, te gledaše kako narod meće novac u kovčeg; a mnogi bogati metahu mnogo. I dođe jedna siromašna udovica pa ubaci dve leptice, to jest kodrant. Tada dozva svoje učenike i reče im: zaista, kažem vam, da ova siromašna udovica stavi više od svih koji metahu u kovčeg; jer svi metnuše od svog izobilja, a ona od svoje nemaštine stavi sve što je imala, sav svoj imetak (Mk. 12: 41–44).

Uvod

Neautonomne preferencije ne predstavljaju problem samo za ličnu autonomiju građana, već i za zajednice sa demokratskim uređenjem. Odluke u demokratskoj zajednici crpe legitimitet iz većinske podrške građana, pa tako, što je veći udeo neautonomnih preferencija među preferencijama građana, više se podriva legitimitet demokratski donesenih odluka. Napetost koja postoji između neautonomnih preferencija i demokratije, Džon Elster (Jon Elster) sažima u sledećem pitanju: „zašto bi zadovoljavanje želja pojedinca bio kriterijum pravde i društvenog izbora, kada i same želje pojedinca mogu da budu oblikovane procesom koji onemogućava izbor?” (Elster 1982: 219). Pokušaj da se konstruktivno doprinese rešenju navedenog problema predstavlja srž ovog poglavlja. Fokusiraću se na problem očuvanja lične autonomije građana pri donošenju ključnih političkih odluka (pri glasanju na izborima, referendumima, tokom političke kampanje, pri javnoj deliberaciji itd.), a zanemariću autonomiju građana pri donošenju odluka koje mogu za delatnika lično da budu vrlo važne (poput odluke o zasnivanju porodice, karijernom i obrazovnom usmerenju, mestu stanovanja itd.) jer se posledice tih odluka odražavaju samo na njega samog i njemu bliske delatnike, pa su tako od malog značaja iz perspektive društva kao celine.

Na ovom mestu ću podići eklektičku koncepciju lične autonomije, koju sam objasnio u zaključku četvrtog poglavlja, na kolektivni nivo i razmotriti uslov nezavisnosti od nelegitimnih spoljašnjih uticaja kroz fenomen adaptivnih i akomodacionih preferencija, kojima ću posvetiti potpoglavlje 6.1. Adaptivne i akomodacione preferencije se ne pojavljuju samo na kolektivnom planu, niti su jedini oblik nelegitimnog spoljašnjeg uticaja. Međutim, čini mi se da je značaj adaptivnih i akomodacionih preferencija veći za političku filozofiju kada se razmatraju na kolektivnom nivou, zato što one predstavljaju (ne)svesnu strategiju brojnih manjinskih grupa da psihološki izađu na kraj sa nepravdom koja im se nanosi. Politički značaj adaptivnih i akomodacionih preferencija prepoznaje istoričar ideja Isaija Berlin, kada u svom čuvenom eseju „Dva pojma slobode”, piše da su „(...) shvatanja slobode kao odupiranja neostvarivim željama (ili bežanja od njih), (...) igrala ključnu ulogu ne samo u etici već i u politici” (Berlin 1992: 220-221). Pored toga, adaptivne i akomodacione preferencije su proizvod jednog od najsuptilnijih oblika nelegitimnog spoljašnjeg uticaja. Ukoliko bi određena teorija demokratije uspešno odgovorila na tip nelegitimnog spoljašnjeg uticaja koji proizvodi adaptivne i akomodacione preferencije, izgleda kao da više ne bi bilo prostora za zabrinutost za ličnu autonomiju građana, barem na teorijskom nivou. Naravno, pitanje u kojoj meri će stvarne demokratske institucije odražavati teorijski ideal, ostaje otvoreno. Što institucije budu bliže idealu, građani će u praksi biti zaštićeniji od nelegitimnih spoljašnjih uticaja koji proizvode adaptivne i akomodacione preferencije. Zbog toga je vrlo važno da teorija demokratije bude ostvariva, odnosno da prepozna društvene snage koje mogu da nas približe idealu, kao i da se teorijom daju generalne smernice u pogledu procesa koji mogu da dovedu do takve promene.

U potpoglavljima 6.2 i 6.3 razmotriću teoriju demokratije kojom se dovodi u pitanje svrha politike koja se iscrpljuje u kalkulisanju preferencijama građana koje proizilaze iz proste naklonjenosti sopstvenoj grupi, ličnim interesima i koje su oblikovane snagama drugačijim od snage boljeg argumenta. Najšire određena, deliberativna demokratija predstavlja ideju da legitimne pravno obavezujuće kolektivne odluke proizilaze iz javne deliberacije građana. Prema zastupnicima ove teorije, preferencije koje su proizvod okolnosti koje umanjuju autonomiju građana mogu da se

detektuju kroz deliberaciju. Težište politike se tako premešta sa proste agregacije i implementacije preferencija koje nisu bile predmet nikakvog razmatranja, na selekciju, evaluaciju i *transformaciju* preferencija. Ključna ideja na kojoj se zasniva teorija deliberativne demokratije je da se kroz kritičko razmatranje preferencija može doći do boljih kolektivnih odluka, nego kroz neselektivno prihvatanje i sabiranje svih preferencija, uključujući i adaptivne i akomodacione preferencije.

Do sada sam, uglavnom, razmatrao uslove za ličnu autonomiju na individualnom nivou. U ovom poglavlju ću se fokusirati na način na koji država može da promeni pravila kolektivnog odlučivanja tako da lična autonomija svakog građanina bude očuvana, o čemu je već bilo reči u prethodnom poglavlju. Verujem da uslovi za ličnu autonomiju, ne samo da mogu da funkcionišu na kolektivnom nivou, već i da postoje bolje šanse da se napravi dosledna distinkcija između autonomnih i neautonomnih preferencija na kolektivnom, nego na individualnom planu. To ne znači da se podizanjem rasprave na kolektivni plan problem lične autonomije automatski rešava, nego da ovaj nivo ima prednost koja nedostaje individualnom. O ovim prednostima će biti više reči u zaključku poglavlja. Na ovom mestu je dovoljno reći da ona proizilazi iz broja osoba uključenih u proces kolektivnog donošenja odluka. Što je više osoba uključeno u ovaj proces, preciznije možemo da odredimo spoljašnje nelegitimne uticaje.

Želja da se želi određeno stanje stvari, odnosno želja drugog reda, može da se izrazi kao individualna preferencija (npr. kada pravimo novogodišnje odluke da ćemo prestati sa pušenjem, više vežbati, posvetiti se zanemarenim obavezama na fakultetu, a manje gubiti vremena gledajući televiziju) ili kao kolektivna preferencija (npr. kada se uz podršku većine građana donose opšte pravne norme, odnosno onih kojima je cilj regulisanje ponašanja svih građana, poput npr. obaveze vezivanja pojasa tokom vožnje i emitovanja informativnog programa ili zabrana reklamiranja duvanskih proizvoda, posedovanje PAS itd.) (Sunstein 1986: 1140). Građanin, odnosno njegov predstavnik, koji je glasao za zakon kojim se propisuje obavezno vezivanje pojaseva tokom vožnje i redovno to čini, zadovoljava uslov autentičnosti, odnosno njegove želja za određenim stanjem stvari i želja da želi određeno stanje stvari su u odnosu saglasnosti. Prednost kolektivnog obavezivanja je u tome što ima veći potencijal da koriguje želje prvog reda koje nisu u odnosu saglasnosti sa željama drugog reda, nego kada se to uradi na individualnom planu. Bilo da odgovora na problem slabosti volje ili na društveni pritisak, pravna regulacija želja drugog reda većine predstavlja efikasno rešenje za navedene probleme. Međutim, treba oprezno pristupiti regulisanju želja drugog reda na ovaj način. Propisujući obavezno postupanje na određeni način, narušava se lična autonomija građana koji imaju suprotne želje drugog reda. Na primer, ukoliko određena grupa delatnika ima želju drugog reda da koristi PAS, opšteobavezujuća norma kojom se zabranjuje posedovanje PAS će povrediti njihovu ličnu autonomiju (Sunstein 1986: 1141). Takvu pravnu normu će određena manjina doživeti kao paternalizam, iako je, striktno govoreći, upućena svim građanima. Zbog toga, većina treba, kad god je to moguće, da izbegne da izražava svoje želje drugog reda kroz opšteobavezujuće pravne norme i da to uradi kroz manje restriktivne alternative, poput pravnih normi koje su upućene samo grupi građana ili privatnih ugovora i ograničenja koja se neće odnositi na one koji imaju drugačije želje drugog reda (Sunstein 1986: 1142). Na primer, umesto obaveznog opšteg vezivanja pojasa tokom vožnje, vozači bi mogli da se pri izdavanju vozačke dozvole opredele da li žele da se ta pravna norma odnosi na njih ili ne. Saobraćajni policajac bi uvidom u vozačku dozvolu vozača mogao da ustanovi ima li pravo da ga kazni zbog toga što nije vezao pojas, u zavisnosti od toga kako se pri njenom izdavanju opredelio.

Ovakav tip opreza treba da predstavlja polaznu tačku u našem promišljanju lične autonomije građana pri kolektivnom odlučivanju. Takav pristup podrazumeva izbegavanje prekomernog donošenja opšteobavezujućih odluka i sugerije iznijansirani pristup regulaciji ponašanja delatnika, kad god je to moguće postići bez prevelikih troškova.

6.1. *Adaptivne i akomodacione preferencije*

Uslov nezavisnosti na kolektivnom planu ću razmotriti kroz fenomen adaptivnih i akomodacionih preferencija. Ovaj tip preferencija je specifičan po tome što su rezultat arbitrarno

ograničenog broja alternativa koje su delatniku zaista dostupne. Ukoliko bi preferencije delatnika bile drugačije da su mu bile dostupne još neke opcije, moguće je da delatnik ima adaptivne ili akomodacione preferencije.

Zajednička karakteristika adaptivnih i akomodacionih preferencija je da odražavaju narušenu ličnu autonomiju. Uprkos tome što dele ovu karakteristiku od suštinske važnosti, među njima postoje izvesne razlike od manjeg značaja. Džošua Koen (Joshua Cohen) akomodacionim preferencijama naziva one preferencije koje su rezultat svesnih i namernih napora delatnika da prilagodi svoje preferencije dostupnim alternativama kako bi umanjio kognitivnu disonancu (Cohen 1997: 78). Sa stanovišta zaštite lične autonomije, ovakav potez će biti prihvatljiv u meri u kojoj se tačno identifikuju stvari koje se ne mogu promeniti. U svakom slučaju, osoba koja je svesno odlučila da svoje preferencije svede na alternative koje su joj dostupne, *nema* adaptivne preferencije jer je to bila njena *svesna* odluka kojom je postigla smanjenje kognitivne disonance. Za razliku od svesne i namerne izgradnje karaktera prilagođenog dostupnim alternativama kroz akomodacione preferencije, adaptivne preferencije se oblikuju „iza leđa” delatnika (Elster 1982: 224). Adaptivne preferencije nisu rezultat svesne odluke delatnika, nego procesa uslovljavanja nad kojim nije imao kontrolu. Akomodacionim i adaptivnim preferencijama je zajedničko to što smanjuju kognitivnu disonancu. Moglo bi se reći da se kroz ova dva procesa postiže sličan rezultat, ali je način na koji se do njega dolazi različit. Formiranje adaptivnih preferencija je *iracionalni*, a akomodacionih preferencija *racionalni* proces. Razlika u karakteru ovih procesa se odražava i na ishod, pa tako, postoje određene razlike u rezultatima koje proizvode kod delatnika i koji mogu da nam budu pokazatelji o tome koji od ova dva procesa je bio na delu. S obzirom da se adaptivne preferencije ne stvaraju racionalnim putem, javlja se tendencija ka nedovoljnoj selektivnosti. Pored nedostupnih, adaptivne preferencije isključuju i one alternative koje su delatniku, zaista, dostupne, dok sa akomodacionim preferencijama to nije slučaj. Pored toga, adaptivnim preferencijama se kognitivna disonanca smanjuje obezvređivanjem nedostupnih alternativa, dok se akomodacionim preferencijama isti efekat postiže kroz veličanje dostupnih alternativa (Elster 1982: 224). U Ezopovoj basni o lisici i grožđu, lisica je okarakterisala, njoj nedostupno grožđe, kao kiselo. Zbog toga „kiselo grožđe” koristimo kao sinonim za adaptivne preferencije. Da je lisica okarakterisala voće koje joj je dostupno kao slađe nego što jeste, to bi bio pokazatelj da, možda, ima akomodacione preferencije. Bez obzira na navedne pokazatelje, pouzdana distinkcija između adaptivnih i akomodacionih preferencija može se uspostaviti „samo posmatrajući proces kojim se oblikovala želja” (Elster 1982: 224).

Akomodacione preferencija ne bi trebalo izjednačavati sa autonomnom preferencijama samo zato što su, i jedne i druge, formirane racionalnim putem. Ključna diferencijacija između akomodacionih i adaptivnih preferencija sa jedne strane, i autonomnih preferencija sa druge strane, je to što prve nastaju u kontekstu nedostupnosti alternativa koje bi promenile rang listu preferencija delatnika, da su mu bile dostupne. Bez obzira na navedene razlike i stepen transparentnosti samom delatniku, i adaptivne i akomodacione preferencije su proizvod nelegitimnih spoljašnjih uticaja, te, stoga, neprihvatljive sa stanovišta zaštite lične autonomije jer povređuju supstantivnu nezavisnost delatnika.

Pravni poredak igra dvostruku ulogu u oblikovanju adaptivnih i akomodacionih preferencija. Sa jedne strane, adaptivne i akomodacione preferencije su nastale, između ostalog, pod uticajem određenog nepravednog pravnog poretka. Adaptivne i akomodacione preferencije ispoljavaju se kod onih koji su, u odnosima moći, u potčinjenom položaju. U tom slučaju, manjinska grupa je zadovoljna situacijom u kojoj je potčinjena zato što veruje da *status quo* ne može da se promeni (Sunstein 1986: 1446–1454). Zbog toga se na adaptivne i akomodacione preferencije opravdano gleda kao na kognitivni defekt „na koji pravni sistem treba da reaguje i ponekad i reaguje” (Sunstein 1986: 1446). Dakle, pravni poredak može da učestvuje u stvaranju, ali, što je još važnije, i u razgradnji adaptivnih i akomodacionih preferencija građana.

Adaptivne i akomodacione preferencije najčešće ne nastaju isključivo pod uticajem pravnog poretka, još manje određene pravne norme, nego su pretežno proizvod celokupne socijalizacije manjinske grupe (Sunstein 1986: 1446). Međutim, to ne znači da je odgovornost države za

postojanje adaptivnih i akomodacionih preferencija manja. Od porekla adaptivnih i akomodacionih preferencija, mnogo je važnije u kojoj meri su takve preferencije podložne promeni zato što država (kao i bilo koja druga institucija) može da bude odgovorna samo za ono što je u sferi njenog uticaja. Bilo da su adaptivne i akomodacione preferencije u većoj ili manjoj meri nastale pod uticajem pravnog poretka ili neke druge institucije (porodice, verske zajednice, tržišta itd.), relevantno je da su one osetljive na promenu pravnog poretka i društvenih institucija, odnosno da postoji mogućnost da se izmenom pravnih normi i institucija ostvare uslovi u kojima će građani moći nezavisno da formiraju svoje preferencije.

Sposobnost za promenu, odnosno reverzibilnost, adaptivnih i akomodacionih preferencija je jedna od karakteristika putem koje razlikujemo adaptivne i akomodacione preferencije od preferencija koje su oblikovane procesom učenja ili iskustva. Za razliku od prvih, preferencije koje su oblikovane iskustvom ili učenjem karakteriše određena vrsta ireverzibilnosti. Ne radi se o tome da su preferencije oblikovane kroz učenje u potpunosti ireverzibilne. Preferencije ove vrste se mogu promeniti kroz dodatno učenje ili iskustvo. Ipak, one su ireverzibilne u poređenju sa adaptivnim i akomodacionim preferencijama zato što puki „povratak na inicijalnu situaciju sam po sebi ne dovodi do povratka preferencija” (Elster 1982: 221). Razliku između adaptivnih i akomodacionih preferencija sa jedne strane, i preferencija oblikovanih iskustvom sa druge strane, možemo ilustrovati primerom delatnika koji je živeo na selu i preferirao život na selu u odnosu na život u gradu. Nakon prinudnog premeštaja u grad, delatnik menja svoju preferenciju u pogledu lokacije življenja pa sada preferira život u gradu u odnosu na život na selu. Ova promena je mogla nastati kroz navikavanje na život u gradu (adaptivna preferencija) ili saznanje da je život u gradu bolji od života u selu (preferencija oblikovana procesom učenja). Možemo ustanoviti koji od navedenih procesa je u pitanju, prema reakciji delatnika na povratak u selo. Ukoliko bi delatnik nakon povratka u selo i dalje preferirao život u gradu, to bi značilo da je njegova preferencija oblikovana kroz učenje jer sam povratak u selo ne može da promeni činjenicu da je delatnik saznao da je život u gradu bolji (pod pretpostavkom da je život na selu ostao isti). Sa druge strane, ukoliko se delatnik prosto navikao na život u gradu, povratkom na selo će se isto tako navići i na život u selu. Vraćanje preferencije ka selu u odnosu na grad pokazuje nam da je delatnikova preferencija u pogledu mesta stanovanja adaptivna (Elster 1982: 222–223).

Uloga pravnog poretka u formiranju adaptivnih i akomodacionih preferencija ne nestaje nikada u potpunosti zato što i samim izostankom pravne regulacije određenih oblasti života zakonodavna vlast doprinosi nastanku adaptivnih i akomodacionih preferencija u njima. Čak i ako zamislimo adaptivnu preferenciju koja nastaje potpuno u kontekstu porodice, sama činjenica da je npr. zakonodavna vlast donela odluku da pravno ne reguliše porodični život, ne oslobađa je odgovornosti za adaptivne i akomodacione preferencije nastale isključivo u kontekstu porodice zato što država (kao i bilo ko drugi) nije odgovorna samo za ono što je učinila, nego i za ono što nije učinila, a mogla je da učini. U narednim potpogavljinama ću razmotriti teoriju deliberativne demokratije za koju verujem da je uspela da adekvatno odgovori na ovaj izazov i da neutrališe adaptivne i akomodacione preferencije u njihovoj standardnoj formi.

6.2. Koenova teorija deliberativne demokratije

U ovom delu ću razmotriti teoriju deliberativne demokratije Džošua Koena u formi u kojoj ju je izneo u svom članku „Deliberacija i demokratski legitimitet” (Deliberation and Democratic Legitimacy). Koen određuje deliberativnu demokratiju kao „zajednicu unutar koje se upravlja kroz javnu deliberaciju njenih članova” (Cohen 1997: 67). Za Koena je demokratija od fundamentalnog značaja, a ne vrednost koja se izvodi iz jednakosti ili nepristrasnosti (Cohen 1997: 67). Politički legitimitet se izvodi iz pokušaja da se dođe do saglasnosti članova zajednice. To znači da su kolektivne odluke legitimne ako su rezultat slobodnog i razložnog dogovora između jednakih (Cohen 1997: 72). Jedna od tri glavne karakteristike deliberativne procedure je da „kolektivno donošenje odluka treba da bude drugačije od pogađanja, ugovaranja i ostalih interakcija tržišnog tipa” (Cohen 1997: 72). Orijetisanost ka razložnom dogovoru bi trebalo da omogući da alternative

koje građani predlažu budu fokusirane na opšte dobro. Oko toga da za privatne, sebične i idiosinkratične preferencije nema mesta u otvorenoj javnoj raspravi, postoji široka saglasnost među autorima koji zagovaraju neku koncepciju deliberativne demokratije (Elster 1985: 35).

Zatim, Koenova deliberativna procedura bi trebalo da predstavlja model za demokratske institucije koji bi trebalo da bude stabilan, pravedan, široko prihvatljiv i ostvariv, ako se uz njega prihvati i specifična uloga političkih partija i glasanja. Iako deliberativna procedura treba da se vodi sa namerom da se dođe do saglasnosti, Koen ne isključuje odlučivanje glasanjem u slučajevima kada do saglasnosti ne može da se dođe (Cohen 1997: 75). Ova mogućnost značajno doprinosi tome da deliberativna procedura bude ostvariv model za demokratske institucije jer će vrlo verovatno do potpune saglasnosti retko dolaziti. Pristanak na glasanje ne podrazumeva poraz deliberativne teorije demokratije ili ustupanje pred konkurentskim teorijama u čijem središtu je agregacija preferencija. Sabiranje preferencija koje su se transformisale tokom deliberacije, trebalo bi da dovede do boljeg kolektivnog izbora, nego sabiranje preferencija o kojima se nije vodila rasprava (Cohen 1997: 75). Deliberacija podrazumeva da postoji iskren interes članova grupe da razlože političko pitanje na više manjih, ukoliko za to postoji mogućnost i potreba, odnosno da nema strateškog ponašanja učesnika u raspravi (Miller 1992: 64-65).

Političke partije imaju važnu ulogu u Koenovoj koncepciji deliberativne demokratije. One treba da obezbede da se ekonomske nejednakosti ne pretvore i u političke nejednakosti. Naime, postoji opravdana zabrinutost da će sve društvene grupe u jednakoj meri učestvovati ako se uzme u obzir aktuelni politički kontekst i zahtevi za participacijom građana koji su daleko veći od zahteva nekih konkurentskih teorija demokratije. Građani koji zadovoljavaju visoke zahteve za participacijom deliberativne teorije demokratije disproporcionalno više se mogu naći među onima koji se nalaze u boljem položaju nego u drugim društvenim slojevima. U najboljem slučaju, ovo može da dovede do paternalizma, a u najgorem do vladavine samoizabrane elite koja bi pri deliberaciji zastupala sopstvene interese „pakujući” ih u diskurs o opštem dobru (Elster 1985: 37). Mogućnost da se privatni interesi predstave kao opšti je, zapravo, jedan sasvim zaseban problem jer on ne iščezava sa participacijom svih društvenih slojeva. Koen ovaj problem rešava jednom od karakteristika formalne koncepcije deliberativne demokratije kojom članovima zajednice pripisuje „privrženost koordinisanju svojih aktivnosti unutar institucija koje omogućavaju deliberaciju” (Cohen 1997: 72). Međutim, kako se dolazi do iskrene privrženosti članova zajednice deliberaciji koja je usmerena na opšte dobro? Rešenje za ovaj problem može da bude paskalovsko. Do iskrene brige o opštom dobru bi trebalo da se stigne kroz ponavljanje, kroz učenje kako da privatne preferencije predstavimo drugima kao nešto što je od opšteg značaja, odnosno kroz oponašnje onih koji su deliberativnoj demokratiji iskreno privrženi (Elster 1985: 36).

U kojoj meri praksa može da generiše verovanje i u kojoj meri političke partije imaju kapacitet da blokiraju transformaciju ekonomskih nejednakosti u političke nejednakosti su pitanja koja ću u ovom radu ostaviti po strani. Pretpostaviću da je, na navedeni ili neki drugi način (javno finansiranje i ograničenje privatnog finansiranja političkih partija, progresivno oporezivanje itd.), moguće garantovati *slobodu* pripadnika manjinskih grupa da u deliberaciji učestvuju u istom procentu kao i većinska grupa, kao i da će deliberacija većinske, kao i manjinskih grupa, biti iskrena, u onom smislu da će proizilaziti iz želje da se ostvari opšte dobro, a ne da se zadovolje partikularni interesi grupe.

Namera mi je da pokažem da je Koenova idealna deliberativna procedura, čak iako se problem inkluzivnosti i sebičnih preferencija ostavi po strani, podložna jednom problemu koji je u mnogo manjoj meri prepoznat. Zbog svoje dubine ovaj problem opstaje, iako su u idealnu deliberativnu proceduru uključene sve relevantne društvene grupe i svoje argumente formulišu samo rukovodeći se opštim interesom, a zasniva se na prisustvu adaptivnih preferencija u specifičnom domenu.

Jedna od glavnih karakteristika Koenove deliberativne procedure je njena povezanost sa ličnom autonomijom (Cohen 1997: 67-68, 77-78). Adaptivne i akomodacione preferencije Koen prepoznaje kao pretnju za ličnu autonomiju građana na koju odgovara razvijanjem formalne i supstantivne koncepcije deliberativne demokratije (Cohen 1997: 72-75). Jedna karakteristika formalne koncepcije demokratije i četiri principa supstantivne koncepcija deliberativne demokratije,

ili kako je Koen još naziva – *idealne deliberativne procedure*, štite ličnu autonomiju građana, a to su:

- 1) „Članovi zajednice prepoznaju deliberativne kapacitete jedni drugih, odnosno kapacitete koji su neophodni za javnu razmenu razloga i za postupanje na osnovu takvog javnog rasuđivanja” (Cohen 1997: 73);
- 2) Idealna deliberativna procedura je *slobodna* u smislu da su članovi zajednice „obavezani samo rezultatima deliberativne procedure i preduslovima za deliberaciju” (Cohen 1997: 74). Članovi zajednice nisu obavezani autoritetom normi do kojih se nije došlo kroz deliberaciju. Takođe, rezultati deliberativne procedure su dovoljan razlog da se i prema njima postupa;
- 3) Deliberacija se zaniva na razlozima. Ukoliko član zajednice želi da predloži, podrži ili kritikuje određeni predlog, potrebno je da navede razlog u prilog, odnosno protiv, predloga. S obzirom da je zajednica pluralna, svrha navođenja argumenata je da ubedi druge članove zajednice da (ne) podrže predlog. Snaga boljeg argumenta je jedina snaga kojom članovi zajednice treba da se rukovode pri donošenju kolektivnog izbora među predlozima;
- 4) Članovi zajednice „su formalno i suštinski *jednaki*” (Cohen 1997: 74). Formalna jednakost podrazumeva da svaki član zajednice „ima jednak status u svakom delu deliberativnog procesa” (kreiranju agende, kritici i odbrani predloga i na kraju, glasanju) (Cohen 1997: 74). Suštinska jednakost se ogleda u tome da distribucija moći i resursa ne oblikuje šanse članova zajednica da učestvuju i doprinesu deliberaciji;
- 5) Članovi zajednice teže potpunoj saglasnosti, ali ukoliko ne mogu do nje da dođu, kolektivna odluka treba da se donese glasanjem (Cohen 1997: 75).

Ako su demokratske institucije oblikovane prema navedenim zahtevima, lična autonomija građana će biti garantovana. Odnosi dominacije i potčinjavanja, koji svakako predstavljaju nelegitiman uticaj pod kojim se adaptivne i akomodacione preferencije stvaraju, su neutralisani principima (2), (4) i (5). Karakteristikom (1) se odgovara na akomodacione preferencije, dok se principom (3) odgovara na adaptivne preferencije (Cohen 1997: 78).

Principom (2) se daje primat razlozima, povezuju rezultati deliberacije sa postupanjem i delegitimizuju prava, obaveze i odluke iz vremena koje je prethodilo deliberaciji. Proglašavajući sve poglede, osim onih koje podrivaju preduslove za deliberaciju, predmetom deliberacije, princip (2) ih sve čini potencijalno dostupnim, u zavisnosti od preferencija članova grupe. Ovo je i Rolsova pretpostavka za osobe u prvobitnom položaju. Prema njegovim rečima „strane pokušavaju da unaprijede svoje shvatanje dobra što najbolje mogu, i (...) pokušavajući to, *one nijesu međusobno vezane prethodnim moralnim obavezama.*” (Rols 1998b, 127) (Moj kurziv - M.K). Ono što princip (2) uređuje na formalnom planu, princip (4) uređuje na sadržajnom. Principom (4) se omogućava da, zaista, sve alternative budu dostupne i sprečava da se princip (2) obesmisli kroz nejednakost članova zajednice. S obzirom da adaptivne i akomodacione preferencije proizilaze iz nedostupnosti određenih alternativa delatniku, jasna je važnost principa (2) i (4) za njihovu neutralizaciju. Principom (5) se ističe svrha deliberacije, a to je u idealnoj situaciji dolazak do saglasnosti koja bi glasanje učinila suvišnim. Ovim principom se, takođe, omogućava da se odluči glasanjem kada saglasnost ne može da se postigne, što doprinosi realističnosti idealne deliberativne procedure. Principom (3) se izražavaju delovi principa (2) i principa (5), ali je naglašena potreba za navođenjem razloga kada izražavamo našu preferenciju. Insistiranjem na navođenju razloga neutrališu se adaptivne preferencije zbog toga što su nastale iracionalnim procesom. Pretpostavka je da delatnik koji adaptivno preferira neki pogled neće umeti da navede ubedljive argumente u prilog izabranog pogleda zato što preferencija nije racionalno formirana. Karakteristikom (1) Koen razrešava problem akomodacionih preferencija koje ne proističu iz objektivne nedostupnosti

određenih pogleda delatniku, nego iz pogrešnog uverenja delatnika da mu određeni pogledi nisu dostupni usled njegove, tobožnje, inferiornosti u odnosu na ostale članove zajednice. Nakon preciznog povezivanja idealne deliberativne procedure sa ličnom autonomijom, Koen zaključuje: „Iako su preferencije ‘formirane’ deliberativnom procedurom, ovaj tip oblikovanja preferencija je konzistentan sa autonomijom s obzirom da preferencije oblikovane javnom deliberacijom nisu prosta datost spoljašnjih okolnosti” (Cohen 1997: 75).

Osporavaću navedenu Koenovu tvrdnju. Ne osporavam da navedeni principi ne doprinose očuvanju lične autonomije građana, već da su dovoljni da, ovako formulisani, u potpunosti očuvaju ličnu autonomiju. Ovim prigovorom sledim Kasa Sanstina (Cass R. Sunstein) koji primećuje da će „na takvu deliberaciju, naravno, uticati disparitet moći” i zaključuje da je zbog toga teorija deliberativna demokratije „ekstremno optimistična u vezi sa efektima javne deliberacije” (Sunstein 1986: 1155). Sanstin ističe i da je deliberativno rešenje za adaptivne i akomodacione preferencija cirkularno, odnosno da odnosi moći ne mogu da se neutrališu „kroz diskurs ljudi koji su već žrtve istih tih odnosa moći” (Sunstein 1986: 1155).

6.3. Idealna deliberativna procedura i problem nezavisnosti metapreferencija

Da bih se približio mojoj poenti, izneću pojašnjenje distinkcije između jednakosti mogućnosti za politički uticaj i jednakosti političkog uticaja, koje je Koen dao u svom predavanju pod nazivom „Demokratija protiv *Ujedinjenih građana*” (Democracy v *Citizens United*) (Cohen 2011). Uspostavljanje distinkcije između jednakosti mogućnosti za politički uticaj i jednakosti političkog uticaja, Koen počinje tvrdnjom da je trud da se politički uticaj ostvari ono što pravi opravdanu razliku između prilike za politički uticaj i količinu uticaja koju je neko zaista ostvario. Međutim, ubrzo Koen relativizuje ovu tvrdnju. Prema njemu, ukoliko je osoba uticajnija zato što većina deli njene poglede ili veruje njenom sudu, razlika u uticaju može da se prati do političkih vrednosti i privrženosti članova grupe (Cohen 2011). Stoga, kolektivna odluka treba da bude responzivna na ovaj tip razlike. Zahtev za jednakošću mogućnosti političkog uticaja, takođe, treba da bude responzivan na procenu određenih pogleda kao pogrešnih. Koen, na osnovu ovoga, zaključuje da će privrženost jednakosti mogućnosti za politički uticaj uvek rezultirati *opravdano* nejednakim političkim uticajem (Cohen 2011).

Slažem se sa Koenovim zaključkom. Međutim, smatram da je neophodno sagledati proces deliberacije u kontekstu adaptivnih preferencija da bismo došli do ispravnog zaključka o tome koje nejednakosti u političkom uticaju su opravdane. Pre svega, potrebno je odvojiti normativna pitanja od deskriptivnih. Kada članovi zajednice raspravljaju o deskriptivnim pitanjima, onda su naučne činjenice ono što će presuditi u raspravi.¹⁵ Međutim, građani će retko, ako ikada, raspravljati o isključivo deskriptivnim pitanjima. Deskriptivna pitanja mogu da čine važan aspekt većine političkih rasprava, ali političke rasprave, uvek, sadrže i normativnu dimenziju.

Tokom Loknerove (Lochner) ere¹⁶ Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država tretirao je tržište kao instituciju koja prethodi društvu. Na osnovu ovakve perspektive je Vrhovni sud državnu regulaciju u vidu ograničenja radnog vremena i određivanja minimalne plate okarakterisao kao nepravedno oduzimanje od poslodavaca u korist zaposlenih. Međutim, vremenom je na tržište prestalo da se gleda kao na nešto prirodno, nego kao na instituciju koja je produkt izbora vlade, pa se, samim tim, i shvatilo da se argumenti o nepravednosti regulative kojom se ograničavaju ekonomske slobode zasnivaju na neopravdanoj pretpostavci da postojeća raspodela bogatstva, ovlašćenja i moći nije i sama proizvod politike. Tako je i Vrhovni sud promenio perspektivu koju je imao tokom Loknerove ere i na propust da se reguliše tržište rada počeo da gleda kao na neopravdanu subvenciju poslodavcima (Sunstein 1986: 1155–1156).

¹⁵ Izuzev situacije u kojoj dve teorije podjednako dobro objašnjavaju isti fenomen.

¹⁶ Period u američkoj pravnoj istoriji od 1897. do 1937. godine tokom koje je Vrhovni sud SAD često obarao zakone kojima su američke države pokušavale da regulišu tržište.

Na ovom primeru možemo da vidimo, kako i u instituciji koja treba u najvećoj meri da odražava deliberativni ideal¹⁷, rezonovanje sudije može da bude narušeno teorijskim pretpostavkama na kojima se zasniva procena argumenata i na osnovu kojih se, na kraju, donose presude. Dramatična promena pogleda Vrhovnog suda u pogledu regulacije rada, ipak nije najbolji primer zato što je pitanje o tome da li tržište prethodi ili je proizvod društva deskriptivno pitanje na koje može da se odgovori naučnim putem. Problem je znatno ozbiljniji kada se radi o normativnim dilemama u pogledu kojih ne možemo da računamo na saglasnost koju možemo, u principu, očekivati u pogledu deskriptivnih pitanja.

Kao ilustrativni primer, možemo uzeti globalnu reakciju na klimatske promene izazvane ljudskim delovanjem. Da li građani određene države treba da se obavežu na redukciju emisije gasova staklene bašte je normativno pitanje koje je odvojeno od deskriptivnog pitanja da li su klimatske promene izazvane ljudskim delovanjem. Svakako da će saznanje građana o njihovoj odgovornosti za klimatske promene i o posledicama tih promena najčešće ići u prilog njihovoj spremnosti da redukuju emisiju ugljendioksida, međutim nema nikakve protivrečnosti u tome da neko poznaje naučne činjenice u vezi sa klimatskim promenama i da se u isto vreme protivi redukciji emisije ugljendioksida. Takav pojedinac može to da čini iz raznoraznih razloga. Zato što favorizuje industrijalizaciju u odnosu na ekološku održivost, zato što je građanin male države čiji je doprinos globalnoj emisiji ugljendioksida zanemarljiv, zato što ne smatra da ima obaveze da zaštiti bazične interese budućih generacija itd. Ukoliko ne želimo da napravimo naturalističku grešku, moramo da priznamo da nema empirijske činjenice koja nas može primorati da promenimo svoj normativni sud. To znači da ćemo se generalno pri donošenju normativnih sudova, pa tako i političkih sudova, uglavnom rukovoditi nečim, što ću nazvati, metapreferencijama, odnosno preferencijama razloga koji se navode u prilog nekog političkog pogleda. Metapreferencije, kao i obične preferencije, mogu da budu akomodacione (npr. kada obrazuju se u određenoj disciplini svesno dovodimo do toga da favorizujemo argumente koji se koriste terminologijom karakterističnom za tu disciplinu) ili adaptivne (npr. kao predrasuda ka argumentima koji održavaju *status quo*). Koji će nam argumenti biti neubedljivi, koje razloge ćemo smatrati smešnim, čijem sudu ćemo verovati, zavisice mnogo od pojmovne šeme koju smo razvili, terminologije na koju smo navikli i političkih pogleda sa kojima smo upoznati, a ne isključivo od truda koji je zastupnik određenog pogleda uložio u njegovu odbranu. Ne može se prenebregnuti činjenica da pogledima koji figuriraju dugo na političkoj sceni i koje su u prošlosti zastupale ili čak nametale institucije koje nisu marile za ličnu autonomiju građana, danas potrebno mnogo manje odbrane jer su uspeli da adaptiraju metapreferencije građana tako da im idu u korist. Sa druge strane, imamo nove i manje poznate političke poglede koji nemaju povoljno nasleđe iz vremena koje je prethodilo participativnoj deliberativnoj demokratiji osetljivoj na autonomiju, u smislu da metapreferencije građana nisu adaptirane tako da idu njima u korist. Zastupnici takvih pogleda će morati mnogo više da se potrude da razviju ubedljive argumente, ne zato što su ti pogledi neubedljivi sami po sebi, nego zato što su metapreferencije građana oblikovane na način da takve poglede doživljavaju kao neubedljive.

Ukoliko želimo da nepristrasno procenjujemo političke poglede, neophodno je osloboditi se iluzije da su metapreferencije koje koristimo pri njihovoj proceni nekontaminirane nepravednim društvenim okolnostima. Važno je prepoznati da su i one, baš kao i adaptivne i akomodacione preferencije, rezultat neopravdano ograničenog izbora i da, kao takve, ne bi smele da igraju ulogu unutar Koenove idealne deliberativne procedure. S obzirom da od adaptivnih i akomodacionih metapreferencije, idealna deliberativna procedura ne nudi nikakvu posebnu zaštitu, one ne samo da utiču na kolektivni izbor, nego se njima i legitimizuju nepravde iz prošlosti. Institucije koje bi se rukovodile idealnom deliberativnom procedurom bi tako funkcionisale kao mašina za „pranje“ dominantnih političkih pogleda od njihove opresivne prošlosti. Baš kao što se novac „pere“ tako što se nelegalno stečen novac prebacuje u legalne tokove, tako bi se i dominantni pogledi koji su u prošlosti nelegitimnim spoljašnjim uticajima oblikovali metapreferencije građana, prolaskom kroz

---

¹⁷ Prema Rolsu Vrhovni sud ima najveću obavezu da se rukovodi idejom javnog uma u svom diskursu (Rols 2003: 172).

idealnu deliberativnu proceduru, legitimizovali. Zahvaljujući adaptivnoj proceni građana, dominantni pogledi bi, nakon deliberacije, izlašli kao pobjednički pogledi. Na taj način, dominantni pogledi nad ličnom autonomijom građana još jednom vrše nelegitiman spoljašnji uticaj, ali ovaj put kroz idealnu deliberativnu proceduru koja takav uticaj navodno onemogućava. Navodeći *razloge* u prilog svog političkog pogleda, zastupnici dominantnog pogleda mogu da računaju na snagu svog razloga, ali i *adaptivnu recepciju tog razloga*, dok zastupnici manjinskih pogleda, odnosno pogleda koje osporavaju *status quo*, mogu da se oslone *isključivo* na snagu svojih razloga. U tome je srž nejednakosti mogućnosti za politički uticaj koji idealna deliberativna procedura dopušta, iako bi trebalo da bude zabranjena principom (4). Zbog toga bi princip (3) trebalo precizirati tako da glasi:

3*) Deliberacija se zasniva na razlozima. Snaga boljeg argumenta je jedina snaga kojom članovi zajednice treba da se rukovode pri donošenju kolektivnog izbora među predlozima. *Pri odlučivanju o normativnim pitanjima, procena snage boljeg argumenta se ne meri samo kroz ubedljivost argumenta, nego i kroz stepen autonomije metapreferencija članova zajednice.*

Na adaptivnu recepciju razloga može se odgovoriti i preciziranjem karakteristike (1):

1*) Članovi zajednice prepoznaju deliberativne kapacitete jedni drugih, odnosno kapacitete koji su neophodni za javnu razmenu razloga i za postupanje na osnovu takvog javnog rasuđivanja. *Članovi zajednice su, takođe, svesni svojih deliberativnih ograničenja, a posebno onih koji se odnose na objektivnu procenu ubedljivosti razloga koji se navode u prilog ili protiv političkog pogleda.*

Pretpostavljam da je razlog zbog kojeg se nije zahtevalo puno ostvarenja principa (4) taj što izgleda da bi njegovo puno ostvarenje impliciralo samo delimično ispunjenje principa (3). Na prvi pogled deluje da se deliberacija ne bi zasnivala *samo* na razlozima kada bismo prihvatili interpretaciju principa (4) tako da isključuje i zaštitu od nelegitimnog uticaja koji je izvršen nad našim metapreferencijama. Pogledi koje nam deluju uverljivo i za koje verujemo da su podržani dobrim razlozima ne bi nužno bili i pogledi koje bi bili predmet kolektivnog izbora, pa se tako razvodnjava princip (3).

Međutim, ovim prigovorom se zanemaruje da je ideja na kojoj se zasniva princip (3) - da građani treba da procene *objektivnu* snagu razloga koji se daju u prilog pogleda, a ne da sameravaju svoj *subjektivni* osećaj o njihovoj snazi. U situaciji kada građani imaju adaptivne i akomodacione metapreferencije, to nije samo drugačiji ugao gledanja na istu stvar. Novozavetna priča o udovičnom novčiću, koju sam citirao na početku ovog poglavlja, dobro ilustruje srž problema sa navedenim prigovorom. Siromašna udovica je nakon Isusove besede u kutiju za priloge stavila dve lepte¹⁸, dok su bogati stavili mnogo više. Isus je svojim učenicima prokomentarisao veličinu udovičinog priloga tako da je ona, iako je u apsolutnim vrednostima dala malo, ipak proporcionalno svojoj imovini dala mnogo više od svih ostalih. Poenta priče je da veličina priloga treba da se stavi *u kontekst*, odnosno da se sameri u odnosu na količinu novca kojim osoba raspolaže. Istu stvar je potrebno uraditi i sa razlozima u odnosu na koje treba da se napravi grupni izbor među političkim pogledima. Mora se sagledati sa kakvim metapreferencijama građana zastupnik nekog argumenta raspolaže, pa tek u odnosu na prirodu metapreferencija proceniti snagu njegovog argumenta.

Nameće se pitanje kako političke institucije treba da odgovore na karakteristiku (1*) i princip (3*)? Kako akomodacione i adaptivne metapreferencije neutralisati u političkoj praksi i kako obezbediti da svest o deliberativnim ograničenjima članova zajednice, zaista, prožima kolektivni izbor? Na ovom mestu ću predložiti smer u kome deliberativne institucije treba da se reformišu da bi se približile modifikovanoj idealnoj deliberativnoj proceduri koju zastupam. Ponudiću određene „smernice za propitivanje” korigovane Koenove deliberativne procedure. Rols pod smernicama za propitivanje podrazumeva „principe rasuđivanja i prava za dokazivanje u čijem svetlu građani treba

---

¹⁸ Rimska kovanica najmanje vrednosti.

da odluče da li se supstantivni principi pravilno primenjuju i da utvrde zakone i politike koji ih najviše zadovoljavaju” (Rols 1998a: 265). Predložiću rešenje kojim će se do prave snage argumenta, a tako i do legitimnog kolektivnog izbora, doći tako što će se nakon deliberacije, građani opredeliti za poglede, ali će rezultat koje su pogledi ostvarili naknadno biti korigovan u zavisnosti od toga koliko su adaptivne i akomodacione metapreferencije doprinele u ostvarenju rezultata zastupnika određenog pogleda.

Prvi korak ka adresiranju problema adaptivnih i akomodacionih metapreferencija se sastoji u dijahronijskom povezivanju političkih pogleda sa društvenim akterima (političkim partijama, pokretima, udruženjima, medijima, crkvama, sindikatima, kompanijama i čak istaknutim pojedincima) odnosima saglasnosti, neutralnosti i sukoba. U drugom koraku bi se izmerio nelegitiman uticaj koji je svaki od društvenih aktera imao i/ili ima nad članovima grupe, i, u skladu sa time, se umanjivali ili uvećavali rezultati svakog pogleda nakon kolektivnog izbora. Na ovaj način bismo eliminisali nepravednu prednost koju pogled ima na osnovu adaptivnih i akomodacionih metapreferencija.

Nakon što se izmeri nelegitiman uticaj svakog društvenog aktera, njihovim sabiranjem dolazimo do ukupnog nelegitimnog uticaja na grupu. Ukupan nelegitiman uticaj ću izraziti brojem 1 na skali od 0 do 1. Nelegitimni uticaj svakog od aktera će biti izražen na skali u skladu sa njegovim udelom u ukupnom nelegitimnom uticaju. Tako će nelegitimni uticaj aktera koji čini deseti deo ukupnog nelegitimnog uticaja biti izražen sa 0,1. Nelegitimni uticaj aktera koji čini petinu ukupnog nelegitimnog uticaja sa 0,2 itd. Uticaj aktera koji uopšte nije vršio nelegitiman uticaj izražava se sa 0.

Do konačnog rezultata glasanja (KG) dolazi se kroz formulu u kojoj se zbir nelegitimnih uticaja aktera sa kojima je pogled u saglasnosti (SA) oduzimaju od nelegitimnih uticaja aktera sa kojima je pogled u sukobu (SU). Taj rezultat se sabira sa 1 kako bismo dobili pozitivan broj sa kojim ćemo pomnožiti broj glasova (G).

$$((SU - SA) + 1) \times G = KG$$

Kada bi postojao pogled koji je u odnosu saglasnosti sa svim akterima koji su vršili ili vrše nelegitiman uticaj, takav pogled ne bi bio u mogućnosti da pobedi jer bi se njegov izborni rezultat množio sa nulom, s obzirom da je ukupan nelegitiman uticaj iskazan brojem 1. Međutim, nije realno očekivati da će bilo koji pogled biti u saglasnosti sa svim akterima koji su vršili nelegitiman uticaj zato što su u pluralnom društvu akteri međusobno suprotstavljeni.

Izražavanje ukupnog nelegitimnog uticaja brojem 1, onemogućava se da pogledi uvećaju broj ostvarenih glasova za više od 100%. To je zato što nije realno očekivati ni da pogledi udvostruče svoje izborne rezultate kroz postizborne korekcije rezultata glasanja iz istog razloga zbog kojeg nije realno očekivati da se izborni rezultat drugih pogleda množe sa nulom. Ako pogledi ne mogu sa svim akterima biti u saglasnosti, isto tako ne mogu biti ni u sukobu. Navedeno ograničenje ne bi trebalo da predstavlja problem jer je teško zamislivo da je, u društvu u kome institucije odražavaju idealnu deliberativnu proceduru, lična autonomija građana do te mere narušena da zahteva radikalnu korekciju kolektivnog izbora.

Međutim, broj 1 za ukupan nelegitiman uticaj jeste izabran proizvoljno i mogao je da bude manji npr. 0,9 ili 0,8 itd. Što je manjim brojem izražen ukupan nelegitiman uticaj, srazmerno će i biti manji brojevi kojima su izraženi nelegitimni uticaji aktera, čime će oslabiti i njihova uloga u revidiranju rezultata glasanja. Veličina broja kojom ćemo izraziti ukupan nelegitiman uticaj zavisice od procene ozbiljnosti ukupnog nelegitimnog uticaja koji su pretrpeli članovi grupe. Ukoliko je ukupan nelegitiman uticaj bio velik, broj kojim se izražava trebalo bi da bude veći, i obrnuto. Proizvoljnost u određivanju veličine ovog broja može donekle da se smanji merenjem ukupnog nelegitimnog uticaja na metapreferencije građana u različitim državama. Tako, države u kojima je izmeren visok nelegitimni uticaj, ne mogu da ga izražavaju manjim brojem od onih u kojima je nelegitiman uticaj manji. Međutim, ostaje otvoreno pitanje kojim brojem države sa najmanjim nelegitimnim uticajem, odnosno države sa najvišim nelegitimnim uticajem, treba da ga

izraze. Odluku o snazi glasova u odnosu na korektiv treba, kroz deliberaciju i u skladu sa rezultatima istraživanja o nelegitimnom uticaju, da donesu sami građani.

Ilustrovaću način na koji treba da se dođe do kolektivne odluke, kojom će se neutralisati nelegitimni uticaji na metapreferencije članova grupe, jednim jednostavnim primerom. Zamislimo da sav nelegitiman uticaj na članove grupe vrše samo četiri aktera: sindikat A, udruženje B, kompanija C i crkva D. Pogled (a) je povezan odnosom saglasnosti sa sindikatom A, čiji je nelegitimni uticaj 0,2, i udruženjem B, čiji je nelegitimni uticaj 0,1. Odnosom sukoba je povezan sa kompanijom C, čiji je nelegitimni uticaj 0,3, i crkvom D, čiji je nelegitimni uticaj 0,4. Do konačnog rezultata dolazimo oduzimanjem zbira odnosa saglasnosti od odnosa sukoba i potom dodavanja broja 1 kojim obezbeđujemo da rezultat bude pozitivan broj. Dakle, u slučaju pogleda (a) računica je sledeća: $((0,3 + 0,4) - (0,2 + 0,1)) + 1 = 1,4$. Zamislimo sada, da članovi zajednice treba da naprave izbor samo između pogleda (a) i pogleda (b) koji ima obrnute odnose sa akterima A, B, C i D: $((0,2 + 0,1) - (0,3 + 0,4)) + 1 = 0,6$. Zamislimo da od 100 glasova, nakon deliberacije i glasanja, pogled (a) dobije 33, a pogled (b) dobije 67 glasova. Zatim, obračunamo rezultate uvažujući prirodu metapreferencija članova zajednice: $KG(a) = 33 \times 1,4 = 46,2$; $KG(b) = 67 \times 0,6 = 40,2$. Nezavisan kolektivni izbor je alternativa (a), iako su dvotrećinskoj većini, razlozi koji podržavaju alternativu (b), bili uverljiviji.

Zaključak

Iako se slažem da preferencije oblikovane javnom deliberacijom nisu puka datost spoljašnjih okolnosti, smatram da jesu *delimična* datost spoljašnjih okolnosti i da, zbog toga nisu, nasuprot onome što Koen tvrdi, konzistentne sa ličnom autonomijom. Želim da istaknem konstruktivan karakter kritike Koenove teorije deliberativne demokratije koju sam izneo u ovom radu. Prigovor koji sam naveo, nije specifičan samo za deliberativnu demokratiju, nego su njemu podložne i konkurentske teorije demokratije. Građani će svoje preferencije formirati na osnovu svojih adaptivnih i akomodacionih metapreferencija, bilo da deliberacija postoji ili ne postoji. Štaviše, u liberalnoj demokratiji građani su podložniji adaptivnim i akomodacionim preferencijama što više njene političke institucije odstupaju od Koenove idealne deliberativne procedure. Stoga, kritiku deliberativne demokratije nisam izneo sa namerom da pokažem da je suboptimalna u odnosu na konkurentske teorije demokratije, u pogledu očuvanja lične autonomije. Naprotiv, mislim da teorija deliberativne demokratije, uz predložene izmene, može da dovede do kolektivnog izbora koji ispunjava uslov nezavisnosti od nelegitimnih spoljašnjih uticaja.

Ovakav dolazak do nezavisnog kolektivnog izbora, ne treba mešati sa tehnokratskom vladavinom stručnjaka čije mišljenje nadvladava odluku većine građana. Uloga društvene nauke je da izmeri u kojoj meri su određeni društveni akteri nelegitimno uticali na građane. Ko je i koliko uticao na naše metapreferencije je empirijsko pitanje na koje se može adekvatno odgovoriti naučnim putem. Sa druge strane, u pogledu normativnih pitanja, u kojima naučnici nisu u ništa većoj prednosti od ostalih, mišljenje naučnika treba da se vrednuje u jednakoj meri, kao i mišljenje bilo kog drugog građanina.

Takođe, predloženi metod se ne može koristiti za procenu nezavisnosti individualnih izbora građana van konteksta kolektivnog izbora. Ovaj metod se zasniva na stvaranju profila metapreferencija prosečnog građanina koji, ne samo što ne mora da bude većinski, nego, čak, ne mora da postoji nijedan građanin sa ličnim profilom metapreferencija koji odgovara prosečnom profilu metapreferencija date zajednice. Za problem poštovanja lične autonomije pojedinaca van kolektivnog odlučivanja, potrebno je potražiti suptilnije rešenje. Velike zajednice, koje obično predstavljaju problem za teorije deliberativne i participativne demokratije, deo su rešenja za problem lične autonomije na kolektivnom planu zato što u većim zajednicama možemo preciznije da odredimo stepen nelegitimnog uticaja određenog društvenog aktera.

Na kraju, primer koji sam dao je ekstremno pojednostavljen. Politički pogledi će biti povezani odnosima sukoba i saglasnosti sa desetinama, verovatno i sa stotinama društvenih aktera. Izneo sam grubu skicu ovog procesa koja, sigurno, mnoga tehnička pitanja ostavlja otvorena. Nelegitiman

uticaj aktera bi trebalo da bude pažljivo procenjen i precizno pozicioniran na skali ukupnog uticaja da bi se došlo do što pravednijih rezultata. Bez obzira na jednostavnost mog primera, mislim da prateći predloženi smer, možemo da dođemo do autonomnog kolektivnog izbora, iako mnogi pojedinačni izbori nisu do kraja nezavisni.

Zaključak

Ako smo kao politički subjekti proizvedeni i oblikovani diskursima i teorijama, nije li naša zadaća izgraditi diskurse i teorije koji će nam omogućiti da nikada ne zanemarimo neki aspekt, da izvan vidnog polja ili izvan polja djelovanja ne ostavimo ni jedno područje potlačenosti, niti jedan registar dominacije, nikakav oblik podređivanja, nijedan oblik srama koji proizilazi iz interpelacije uvredom? (Didier Eribon, *Povratak u Reims*).

Delatnik, kao biće sa mogućnošću za ostvarenje lične autonomije, može uspešno da formira htenje drugog reda koje treba razumeti kao želju o htenju prvog reda koja efektivno motiviše i pokreće na sopstveno ostvarenje. Drugim rečima, delatnika zanima poželjnost njegovog htenja. Prema tome, htenje drugog reda je preskripcija koja stoji u odnosu slaganja ili neslaganja sa njegovim htenjem prvog reda. Pritom, ovde se ne radi o poželjnosti koju određuje okolina ili neka druga instanca, nego sam delatnik. Postojanje nepoželjnog htenja za delatnika predstavlja specifičan problem - narušenu ličnu autonomiju. U suprotnom slučaju, njegova lična autonomija je očuvana. Uslov autentičnosti podrazumeva identifikaciju delatnika sa htenjem prvog reda koje se iskazuje kao kongruentnost htenja prvog i drugog reda, odnosno kao sposobnost da se htenje prvog reda izmeni u skladu sa htenjem drugog reda kada za tim postoji potreba. Pored toga, autentičnost je moguće postići i usaglašavanjem htenja u obrnutom smeru pod preduslovom da je htenje drugog reda dovoljno stabilno, kao i da delatnik ima razvijenu kompetenciju za autonomiju. Kroz razvoj životnog plana postiže se stabilnost želja drugog reda i omogućava implicitna identifikacija na epizodnom nivou. To znači da lična autonomija ne zahteva eksplicitna saglašavanja pri pojavi određenog htenja, nego isključivo odsustvo nelagode koja nastaje onda kada naša epizodna i programska autonomija nisu usaglašene.

Pritom, treba imati u vidu, da se govorom o autonomnim ili neautonomnim delatnicima, zapravo, pravi određena generalizacija jer je autonomiju najbolje razumeti kao nešto što se odnosi na konkretno htenje delatnika, a ne njegovu ličnost. Prema tome, striktno govoreći, ne postoje u potpunosti autonomni ili neautonomni delatnici, nego samo oni koji su autonomni u pogledu jednog ili drugog htenja, odnosno čija su htenja prvog i drugog reda u većoj ili manjoj meri kongruentna. Htenje drugog reda treba da bude stabilno i sastavni deo životnog plana da bi se lična autonomija postigla, ali to ne znači da i jedinica procene treba da bude sam delatnik ili čitavi segmenti njegovog života, nego samo to da njegovo htenje ne može da se posmatra izolovano od ostalih sa kojima zajedno tvori programsku autonomiju. U suprotnom, izlažemo se problemu nezamislivosti i posledičnom slabljenju zahteva kritičke refleksije i svođenju identifikacije na puko prepoznavanje postojanja htenja.

Druga stvar koju želim da istaknem je da nemogućnost realizacije određenog htenja ne predstavlja neposrednu povredu lične autonomije delatnika, nego njegove slobode postupanja. Međutim, kontinuirano postupanje koje nije u skladu sa našim životnim planom može povratno da naruši našu ličnu autonomiju formirajući nepoželjno sopstvo ili čak oslabiti našu kompetenciju za autonomiju. Pored toga, nepravedna ograničenja u slobodi postupanja predstavljaju nelegitiman uticaj i kao takva mogu da naruše ličnu autonomiju, ali na drugačiji način, naime, podrivajući njegovu nezavisnost.

Delatnikova nezavisnost, u kontekstu lične autonomije, podrazumeva slobodu od nelegitimnih uticaja i to posebno onih koji obesmišljavaju identifikaciju delatnika sa svojim željama kao bazičnu proceduru za ustanovljavanje autonomije želje. Već iz ovakve formulacije uslova nezavisnosti, trebalo bi da bude jasno da su apsolutističke pozicije u vezi sa legitimnošću uticaja isključene zato što raspravu o nezavisnosti zatvaraju pre nego što je uopšte počela. Sa jedne strane, imamo gledište koje bismo uslovno mogli nazvati nekritičkim ili libertarijanskim, prema kome se gotovo svi uticaji na identifikaciju delatnika, osim nekih najočitijih, legitimizuju. Problem sa ovim gledištem je u tome što se preuveličava moć delovanja, odnosno ignoriše realnost ogromnog broja ljudi čiji su

izbori determinisani uticajima koji su van njihove kontrole i koji nemaju odgovarajuće alate da im se odupru. Kreirajući kontekst u kome se identifikacija delatnika sa svojim željama odvija boljim nego što zaista jeste, lična autonomija se praktično svodi na zadovoljavanje samo uslova autentičnosti čime se društvene nepravde perpetuiraju, dok se najveći problemi u vezi sa ostvarenjem lične autonomije zaobilaze, a da nisu uopšte adresirani. Druga apsolutistička pozicija je ona kojom se na autonomiju gleda kao na samokreaciju i negira da bilo kakav uticaj, bilo sredinski ili biološki, može da bude kompatibilan sa ličnom autonomijom. Ovakva pozicija može da proizilazi iz mešanja determinisanosti na ontološkom nivou sa onom na društvenom planu. U sledećem koraku se zaključuje da je koncept lične autonomije samo iluzija zato što, očigledno, ljudi nisu slobodni od prirodne i društvene uslovljenosti. Političke snage, i sa leve i sa desne, neretko koriste ovu poziciju u svojoj kritici liberalizma koji ideju lične autonomije smešta u svoje središte. Međutim, osporavanjem postojanja lične autonomije ne dovodi se samo u pitanje liberalna misao, nego i bilo koja druga politička pozicija (uključujući i one unutar kojih se iznosi takvo gledište) koja neminovno mora da se osloni na normativnost u svojoj argumentaciji. Kako bez lične autonomije nema ni normativnosti, ona je jednovremeno i nužna pretpostavka, ali i legitiman predmet istraživanja političke filozofije. Glavni izazov ne predstavlja izbeći navedene apsolutističke pozicije u pogledu nezavisnosti delatnika, nego se plauzibilno pozicionirati na spektru mogućnosti između te dve krajnosti.

Kroz Meleovu elaboraciju uslova nezavisnosti pokazao sam da je treba razumeti eksternalistički, odnosno tako da isključuje mogućnost neautorizovanog usađivanja htenja drugog reda, a ne samo uticaja koji podrivaju sposobnost delatnika za kritičku refleksiju i donošenje odluka.

Međutim, uslov nezavisnosti treba, takođe, formulisati eksternalistički u jednom drugačijem, snažnijem smislu koji podrazumeva to da on ne može da zavisi od subjektivne procene delatnika na način na koji to predlaže, na primer, Kristman. Umesto toga, uslov nezavisnosti treba da ima status univerzalno primenjive društvene konvencije. To konkretno znači da se on mora dosledno primenjivati na sve delatnike u relevantno sličnom položaju.

Naglasio bih da navedeni karakter uslova nezavisnosti ne bi trebalo mešati sa njegovim domenom. Bez obzira što je univerzalno primenjiv, uslov nezavisnosti mora da ostane liberalan, odnosno suprostavljnjen bilo kakvoj vrsti perfekcionizma što podrazumeva to da bude formulisan *isključivo preko uslova* u kojima se oblikuje autonomno htenje, kakav god ono sadržaj imalo, zadržavajući tako vrednosnu varijabilnost i negujući različitost životnih stilova. Ošanina elaboracija republikanskog shvatanja slobode, dobro odgovara na ovaj izazov. Njeno razumevanje nezavisnosti je eksternalističko u oba navedena smisla, ali i vrednosno neutralno. Uprkos retoričkom zaoštavanju sopstvene pozicije u odnosu na proceduralistički orijentisane autore, Ošana, ipak, nije formulisala supstantivnu nezavisnost preko liste autonomnih ili heteronomnih htenja, nego preko položaja u kom se delatnik nalazi u odnosu na druge i time izbegla da zapadne u perfekcionizam. Da bi se identifikacija smatrala validnom, delatnik treba u kontekstu koji je relevantan za dato htenje da bude sposoban da se odupre arbitrarnim uticajima bez prevelikog tereta, što podrazumeva da nema razloga da strahuje od eventualnog pokušaja odmazde od strane onih kojima se ne dopada njegov način života; nije odgovoran za očekivanja drugih koja ne proizilaze iz obaveza koje je preuzeo; ekonomski je samoodrživ i adekvatno informisan. Već na prvi pogled je jasno da interpretacija pojedinih karakteristika supstantivne nezavisnosti zavisi od društvenog i istorijskog konteksta. Ono što smatramo ekonomskim minimumom danas, daleko je više od standarda života koji je uziman kao granica siromaštva u 19. veku. Takođe, očekivani stepen informisanosti u vezi sa dešavanjima na lokalnu ili na radnom mestu, na mestu u kom živimo ili radimo, mnogo je veći od onog o novostima u udaljenim krajevima sveta. Prema tome, lična autonomija je uvek kontekstualno određena, ali nije predmet subjektivne procene bilo kog delatnika ponaosob. Kontekst političkog odlučivanja tako ima svoje osobenosti koje se, možda, neće pojaviti u drugim kontekstima. Ono što je specifično za domen političkog odlučivanja i što ga čini tako kompleksnim je veliki broj delatnika koji imaju legitimne interese u vezi sa ovim procesom. Kako očuvati svačiju ličnu autonomiju u procesima koji, u nekim slučajevima, uključuju i po nekoliko miliona delatnika?

Ukoliko se lična autonomija shvati ozbiljno, postaje jasno do koje mere je političko odlučivanje, čak i u razvijenim demokratijama, propusno za neligitimne uticaje. Poštovanje lične autonomije svakog građanina zahteva participativnu deliberativnu demokratiju u kojoj će se, zaista, odlučivati samo snagom boljeg argumenta. Dakle, sloboda od arbitrarnih uticaja u ovom domenu se postiže kroz široko prihvaćene razloge koji podržavaju određenu politiku. Uverljivo opravdanje određene odluke rezultira njenim legitimitetom koji je neraskidivo vezan, ne samo sa domokratskim procesom, nego i sa poštovanjem lične autonomije građana, pre i tokom političkog odlučivanja. Nameće se sledeće pitanje - čak i da postoji idealni deliberativni proces, uzimajući u obzir istoriju delatnika i sve nelegitimne uticaje kojima su bili izloženi do tog momenta, kako je moguće garantovati autentičnost, a, samim tim, i demokratski legitimitet odluke koju su doneli? Pritom, neophodno je razumeti da nelegitimni uticaji prodiru vrlo duboko, da oni dosežu i do samog mišljenja, te da nije moguće naprosto osloniti se na racionalnost pri proceni ubedljivosti preskriptivnih iskaza. Odmerenost i oprez koji proizilaze iz ovog uvida treba da budu reflektovani u političkim institucijama participativne deliberativne demokratije osetljive na autonomiju. Poštovanje lične autonomije obavezuje na politički život koji nije zasnovan na naivnoj pretpostavci o građanima čije su metapreferencije *tabula rasa*. Tretiranje građana, kao delatnika sa istorijom koja je uključivala brojne nelegitimne uticaje, podrazumeva zrelost istih tih građana da o demokratiji razmišljaju izvan agregativne logike, prema kojoj politički pogled, koji je dobio većinsku podršku, ujedno i onaj koji treba da bude operacionalizovan. Bilo kakvo poređenje sa sličnim situacijama, sa kojim se delatnici susreću u privatnom ili javnom životu, bi ili umanjilo značaj ovog pitanja ili navelo na pomisao da se radi o nekoj vrsti neopravdanog paternalizma. Nema tog broja željnika koji mogu da legitimizuje određenu političku odluku. Demokratski legitimitet može da proizađe isključivo iz htenja autonomnih delatnika. Iz ovoga bi trebalo da bude jasan značaj lične autonomije građana za legitimnu vlast. Što se eventualnog prigovora za neopravdani paternalizam tiče, trenutno ne vidim način da se on formuliše, a da, u isto vreme, ne signalizira nerazumevanje (opsega) problema sa kojim se suočavamo pri očuvanju nezavisnosti građana.

Na kraju, osvrnuo bih se na osnovne hipoteze sa kojima sam započeo ovaj rad. Prva osnovna hipoteza istraživanja je bila da se problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja rešava bližim određenju uslova nezavisnosti od drugih, dok je uloga uslova autentičnosti, u rešavanju ovog problema, sekundarna. Ova dva uslova su povezana, ali, čini se, da se ona postiže, pre svega, kroz posledice koji izostanak nezavisnosti može da ima na autentičnost delatnika. Izuzetak predstavlja Majersina i, donekle, Kristmanova teorija lične autonomije. U okviru Majersinog tripartitnog sopstva, samousmerenje i samodefinicija uzajamno utiču jedno na drugo. Samodefinicija utiče na samousmerenje zato što je moguće naknadno autorizovati postupanje koje inicijalno nije bilo sa njom u skladu i tako ga u nju inkorporirati. Ovo je primer, u okviru kojeg, postupanje, u prvi mah, delatnik nije doživljavao kao slobodno, ali počinje tako da doživljava zahvaljujući procesu identifikacije. Nešto slično se dešava u okviru istorijsko - društvene analize lične autonomije kada se delatnik ne oseća otuđeno od svog htenja, uprkos saznanju da je nastalo pod nelegitimnim uticajima. Smatram da je teško izvodivo da delatnik zauzme pozitivan stav prema svom htenju, a da, u isto vreme, ne legitimizuje uticaje pod kojim je ono nastalo, pa tako, uslov autentičnosti utiče na uslov nezavisnosti i u okviru ove analize. Pritom, treba imati u vidu da je ovaj smer uticaja moguć samo zbog internalističkog shvatanja uslova nezavisnosti koje sam odbacio kao neplauzibilno.

Druga osnovna hipoteza je bila da se na problem nelegitimnih spoljašnjih uticaja ne može adekvatno odgovoriti na individualnom nivou, ali da je moguće ponuditi adekvatno rešenje na kolektivnom planu. Ošanino razumevanje nezavisnosti obezbeđuje solidnu zaštitu od nelegitimnih uticaja, ali ona je formulisana prilično načelno i konkretizacija ovog uslova će zavisiti od polja primene. Ipak, osnovna ideja iz političkog domena u velikoj meri može da se prenese i na privatne interakcije. Svojsvo arbitarnosti proizilazi iz odsustva razloga za uticaj koji bi, stranama koje su mu izložene, bio prihvatljiv. Međutim, rešenje za nelegitimne uticaje na političkom planu ne može da se prati u potpunosti u privatnim odnosima zato što je delimično zasnovan na velikom broju

učesnika u procesu političkog odlučivanja. Iako se, i na individualnom planu, delatnici koriste adaptivnim i akomodacionim metapreferencijama za procenu preskripcija, preveliki bi trošak bio povezivati svačiju pojedinačnu ličnu istoriju sa nelegitimnim uticajima aktera, na osnovu koje bi onda mogli da saznaju ko je i koliko na njihove metapreferencije nelegitimno uticao. Još veći problem predstavlja naknadna korekcija snage zaključaka koja bi bila zasnovana na ovim uvidima. Na primer, nije jasno šta bi za nekoga moglo da znači da doda ili oduzme 10% ili 20% svojoj odluci da studira filozofiju. Delatnici obično nisu sposobni za tako precizne procene intenziteta svog htenja. Osim u situacijama neodlučnosti, najverovatnije ne bi bili sposobni da uspešno primene uvide o nelegitimnim uticajima koje su pretrpele njihove metapreferencije.

Treća osnovna hipoteza je bila da deliberativna demokratija predstavlja najbolji do sada formulisani politički okvir za zaštitu i unapređenje lične autonomije građana, ali da i on zahteva reformulaciju kako bi obezbedio zaštitu i od najprefinjenijih oblika nelegitimnih spoljašnjih uticaja. Koenovom koncepcijom deliberativne demokratije svi pogledi, osim onih koji podrivaju samu mogućnost deliberacije, su legitiman predmet deliberacije koja se zasniva samo na snazi boljeg razloga. Njome su tako isključeni svi uticaji koji bi mogli da dovedu do nejednakih mogućnosti za ravnopravno učešće u deliberaciji. Prema tome, Koenova koncepcija deliberativne demokratije obezbeđuje solidan okvir za zaštitu ličnu autonomije, a, u svakom slučaju, bolji od agregativne participativne demokratije. Međutim, u svom nastojanju da neutrališe nelegitimne uticaje u političkoj areni, Koen preveliku nadu polaže u racionalnost samih deliberatora ne uzimajući dovoljno ozbiljno u obzir i njihova deliberativna ograničenja koja proizilaze iz adaptivnih i akomodacionih metapreferencija. Prema tome, pojedini delovi Koenove koncepcije deliberativne demokratije zahtevaju izmene, koji će sa ovim uvidom biti u skladu, i na taj način obezbediti autonomni kolektivni izbor.

Literatura

Aristotel (1960), *Politika*, Beograd: Kultura.

Arneson, Richard (1980), „Mill versus Paternalism”, *Ethics* 90: 470–489.

Arneson, Richard (1985), „Freedom and Desire”, *Canadian Journal of Philosophy* 15: 425–448.

Arnstein, Sherry (1969), „A Ladder Of Citizen Participation”, *Journal of the American Institute of Planners* 35: 216–224.

Ayer, A. J. (1963), *The Concept of a Person*, New York: St. Martin's.

Bach, Kent (1994), „Emotional Disorder and Attention“, in Graham G. i Stephens G. L. (eds.), *Philosophical Psychopathology*, Cambridge: MIT Press, pp. 51–72.

Barber, Benjamin (1984), *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, Berkeley: University of California Press.

Berlin, Isaija (1992), „Dva pojma slobode“, u *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: Filip Višnjić, 200–259.

Berofsky, Bernard (2007), *Liberation from Self: A Theory of Personal Autonomy*, New York: Cambridge University Press.

Christman, John (1987), „Autonomy: A Defense of the Split-Level Self“, *The Southern Journal of Philosophy* 23, No. 3: 281–293.

Christman, John (2004), „Relational Autonomy, Liberal Individualism, and the Social Construction of Selves”, *Philosophical Studies* 117: 143–164.

Christman, John (2009), *Politics of Persons*, Cambridge: Cambridge University Press.

Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978), „The imposter phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention”, *Psychotherapy: Theory, Research & Practice* 15: 241–247.

Cranor, Carl (1975), „Toward a Theory of Respect for Persons”, *American Philosophical Quarterly* 12: 309–319.

Cohen, Joshua (1997), „Deliberation and Democratic Legitimacy”, in: James Bohman and William Rehg (eds.), *Deliberative Democracy*, Cambridge: The MIT Press, pp. 67–92.

Cohen, Joshua (2011), „Democracy v. Citizens United?”, [Lecture], *Dewey Lecture in Law and Philosophy*, The University of Chicago Law School, April 20, Available at: <https://www.law.uchicago.edu/recordings/joshua-cohen-democracy-v-citizens-united> (Accessed: July 15, 2023).

Dal, Robert (1999), *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.

Darwall, Steven (1977), „Two Kinds of Respect”, *Ethics* 88: 36–49.

- Della Porta, Donatella (2013), *Can Democracy Be Saved?*, Cambridge: Polity Press.
- Dworkin, Gerald (1976), „Autonomy and Behavior Control“, *The Hastings Center Report* 6: 23–28.
- Dworkin, Gerald (1988), *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dworkin, Gerald (1981), „The Concept of Autonomy“, in: Rudolph Haller (eds.), *Science and Ethics*, Amsterdam: Rodopi, pp. 203–213.
- Dworkin, Ronald (1978), *Taking Rights Seriously*, Cambridge: Harvard University Press.
- Elster, Jon (1982), „Sour Grapes – Utilitarianism and the Genesis of Wants.“ in A. Sen & B. Williams (eds.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 219–238.
- Elster, Jon (1985), *Sour grapes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elstub, Stephen (2018), „Deliberative and Participatory Democracy“, in Bächtiger, A., J. Dryzek, J. Mansbridge et al. (ed.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*, Oxford University Press: Oxford: pp. 187–203.
- Feinberg, Joel (1986), *Harm to Self (The Moral Limits of the Criminal Law)*, Oxford: Oxford University Press.
- Florida, Antonio (2014), „Beyond Participatory Democracy, Towards Deliberative Democracy: Elements of a Possible Theoretical Genealogy“, *Rivista Italiana Di Scienza Politica* 3: 299–326.
- Friedman, Marilyn (1986), „Autonomy and the Split-Level Self“, *The Southern Journal of Philosophy* 24: 19–35.
- Friedman, Marilyn (1989), „Autonomy in Social Context“, in C. Peden and J. Sterva (eds.), *Freedom, Equality, and Social Change*, Lewiston, NY: Edwin Mellen, pp. 158–169.
- Friedman, Marilyn (2003), *Autonomy, Gender, Politics*, New York: Oxford University Press.
- Frankfurt, Harry (1971), „Freedom of the Will and the Concept of a Person“, *The Journal of Philosophy* 68: 5–20.
- Frankfurt, Harry (1988), *The Importance of What We Care About*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Frankfurt, Harry (1999), *Necessity, Volition, and Love*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grönlund, K., Setälä, M., & Herne, K. (2010), „Deliberation and Civic Virtue: Lessons from a Citizen Deliberation Experiment“, *European Political Science Review* 2: 95–117.
- Habermas, Jürgen (1990), *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge: MIT Press.

- Habermas, Jürgen (1996), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1998), *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Held, David (2007), *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Jones, E. E., & Harris, V. A. (1967), „The Attribution of Attitudes”, *Journal of Experimental Social Psychology* 3: 1–24.
- Kant, Imanuel (1974), *Um i sloboda*, Beograd: Časopis Ideje.
- Kovačević, Miloš (2017), „Hijerarhijska analiza lične autonomije i problem manipulacije”, *Theoria* 60: 85–100.
- Kovačević, Miloš (2018), „Feministička rekonceptualizacija lične autonomije”, *Genero* 22: 43–58.
- Macpherson, C. B. (1978), *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- Mele, Alfred (1995), *Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy*, Oxford: Oxford University Press.
- Meyers, Diana Tietjens (1989), *Self, Society and Personal Choice*, New York: Columbia University Press.
- Meyers, Diana Tietjens (2012), „The Politics of Persons: Individual Autonomy and Socio-historical Selves. By John Christman”, *Hypatia* 27: 227–230
- Mil, Džon Stjuart (1998), *O slobodi*, Beograd: Plato.
- Mill, John Stuart (1969), *On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London: Oxford University Press.
- Mill, John Stuart (1989), *Izabrani politički spisi*, Zagreb: Informator.
- Mulgan, Tim (2007), *Understanding Utilitarianism*, Stocksfield: Acumen.
- Miller, D. (1992), „Deliberative Democracy and Social Choice” *Political Studies* 40: 54–67.
- Mladenović, Ivan (2008), „Savremene teorije demokratije”, *Filozofija i društvo*, 19, No. 1: 217–247.
- Mladenović, Ivica (2021), „Delatnik”, u: Cvejić I., Pudar Draško, G. i M. Lošonc (prir.), *Pojmovnik angažmana*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, str. 11–12.
- Oshana, Marina (2005), „Autonomy and Self-Identity“, *Autonomy and the Challenges to Liberalism*, in: Christman, J. i J. Anderson (eds.), *Autonomy and Challengnes to Liberalism*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 77–100.
- Oshana, Marina (2006), *Personal Autonomy in Society*, Hampshire, UK: Ashgate.

- Oshana, Marina, ed. (2015), *Personal Autonomy and Social Oppression*, Abingdon: Routledge.
- Pateman, Carol (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carol (1985), *The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*, Cambridge: Polity.
- Richardson, Henry (2003), *Democratic Autonomy*, Oxford: Oxford University Press.
- Rols, Džon (2003), *Pravo naroda*, Beograd: Alexandria Press.
- Rols, Džon (1998a), *Politički liberalizam*, Beograd: Filip Višnjić.
- Rols, Džon (1998b), *Teorija pravde*, Podgorica: CID.
- Rummens, Stefan (2006), „Debate: The Co-originality of Private and Public Autonomy in Deliberative Democracy”, *The Journal of Political Philosophy* 14: 469–481.
- Ryle, Gilbert (1949), *The Concept of Mind*, London: Hutchinson`s University Library.
- Strawson, P. F. (1959), *Individuals*, London: Methuen.
- Sunstein, Cass (1986), „Legal Interference with Private Preferences“, *The University of Chicago Law Review* 53, No. 4: 1129–1174.
- Sunstein, Cass (2014), *Why Nudge? The Politics of Libertarian Paternalism*, New Haven & London: Yale University Press.
- Taylor, James Stacey (2008), *Personal Autonomy: New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy*, New York: Cambridge University Press.

Biografija autora

Miloš Kovačević rođen je 18. septembra 1992. godine. Osnovne studije filozofije upisao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2011. godine, a završio je 2015. godine, sa prosečnom ocenom 9,12. Tema završnog rada bila je „Određenje indoktrinacije u savremenoj analitičkoj filozofiji”, a mentorka na izradi završnog rada bila je prof. dr Ljiljana Radenović. Master studije filozofije završio je na istom Fakultetu 2016. godine. Imao je prosečnu ocenu 10 na master studijama i odbranio je završni master rad pod naslovom „Sloboda i predstavnička demokratija: Razmatranja o Milovom principu štete” sa ocenom 10. Mentor na izradi master rada bio je prof. dr Ivan Mladenović. Od 2018. student je doktorskih studija filozofije na Filozofskom fakultetu. Od 2018. do 2022. godine angažovan je kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru projekta *Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti*, čiji je nosilac Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 2018. godine angažovan je takođe u nastavi Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu, na izvođenju vežbi iz predmeta Uvod u filozofiju politike i Savremene teorije pravde (2018/2019). Od 2022. godine je zaposlen na Institutu za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu u zvanju istraživača saradnika. Miloš Kovačević je do sada objavio pet naučnih radova u časopisima *Theoria*, *Filozofske studije* i *Genero* i učestvovao na sedam naučnih konferencija.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милош Ковачевић

Број индекса ОФ17-2

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Лична аутономија и политичко одлучивање

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 21.8.2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милош Ковачевић

Број индекса ОФ17-2

Студијски програм Филозофија

Наслов рада Лична аутономија и политичко одлучивање

Ментор проф. др Иван Младеновић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 21.8.2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић” да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Лична аутономија и политичко одлучивање

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 21.8.2023.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.